

LUMEN SOCIETATIS

Licht van de samenleving

Een systematische theologie als grond voor de
politieke houding van de kerk in de wereld

Student: Jonathan Teeuw
Studentnummer: 1027031
Opleiding: Master Theology - specialisation Systematic Theology
Scriptiebegeleider: prof. dr. C. Hüenthal
Tweede beoordelaar: prof. dr. J.B.A.M. Schilderman
Aantal woorden: 19.524
Datum: 29 mei 2024

Hierbij verklaar en verzeker ik, Jonathan Teeuw, dat deze scriptie zelfstandig door mij is opgesteld, dat geen andere bronnen en hulpmiddelen zijn gebruikt dan die door mij zijn vermeld en dat de passages in het werk waarvan de woordelijke inhoud of betekenis uit andere werken – ook elektronische media – is genomen door bronvermelding als ontlening kenbaar gemaakt worden.

22 mei 2024, Nijmegen

Samenvatting

De politieke houding van de kerk wordt in de theologie van Edward Schillebeeckx en Willem Aalders gevormd door de theologische visie op de aanwezigheid en inhoud van Gods heil op aarde. Waar Schillebeeckx het heil ziet als de bevrijding en vernieuwing van de wereld, beschouwt Aalders het heil als de verlossing van de individuele mens. Vanwege een nadruk op de verticale dimensie van het heil en een consistentie tussen theologie en handelen dient de kerk zich terughoudend op te stellen richting de politieke samenleving. De primaire taak van de kerk is het uitdragen en belijden van het heil en de verzoening die de mens ontvangt in afhankelijkheid van God. De kerk dient zich alleen te mengen in het politieke domein als het uitoefenen van deze taak haar wordt belemmerd.

Inhoudsopgave

Inleiding (p. 6)

Achtergrond (p. 6)

Probleemstelling (p. 8)

Onderzoeksvraag en subvragen (p. 10)

Methodologie (p. 10)

Opbouw (p. 12)

Relevantie (p. 12)

Hoofdstuk 1. Wereld en kerk volgens Schillebeeckx (p. 13)

1.1 De kerk als 'sacrament van de wereld' (p. 14)

1.1.1 Sacrament: teken van heil (p. 14)

1.1.2 Wereld: plaats van genade (p. 16)

1.2 De verhouding kerk en wereld (p. 17)

1.2.1 Taak van de kerk in de wereld: bemiddeling van het heil (p. 18)

1.2.2 Verlichting van de mensheid (p. 18)

1.3 De politieke houding van de kerk (p. 19)

1.3.1 Theologisch fundament van de politieke houding van de kerk: heil en naastenliefde (p. 19)

1.3.2 De geëngageerde kerk (p. 20)

Hoofdstuk 2. De kerk als hart van de wereldgeschiedenis volgens Aalders (p. 24.)

2.1 De kerk als 'Planting van de Vader' (p. 24)

2.2 De verhouding kerk en wereldgeschiedenis: crisis en aanbidding (p. 26)

2.2.1 De kerk in crisis (p. 27)

2.2.2 Verticale relatie als antwoord op de crisis (p. 28)

2.3 De politieke houding van de kerk (p. 29)

2.3.1 In verzet tegen de 'vermaatschappelijking' van het evangelie in de kerk (p. 29)

2.3.2 De kerk is niet uit op politieke macht (p. 31)

Hoofdstuk 3. Vergelijking en hedendaagse posities (p. 33)

3.1 Vergelijking posities Schillebeeckx en Aalders (p. 33)

3.1.1 Het kerkbegrip (p. 34)

3.1.2 Kerk en wereld (p. 34)

3.1.3 Politieke houding van de kerk (p. 35)

3.2 Hedendaagse theologen over de politieke houding van de kerk (p. 36)

3.2.1 *Positie: kerk heeft een politieke taak (p. 37)*

3.2.2 *Positie: kerk stimuleert gelovigen in hun politieke taak (p. 38)*

3.2.3 *Positie: kerk stelt zich terughoudend of afzijdig op richting politiek (p. 39)*

Hoofdstuk 4. De politieke houding van de hedendaagse kerk (p. 41)

4.1 Het uitgangspunt: heil is overal (p. 41)

4.2 Taak en houding van de kerk (p. 43)

Conclusie (p. 46)

Slotbeschouwing (p. 48)

Literatuurlijst (p. 50)

Inleiding

Achtergrond

Vlak na de aanslagen van Hamas in Israël op 7 oktober 2023 komt de Protestantse Kerk in Nederland (hierna: PKN) bij monde van scriba René de Reuver met een statement. Het bestuur van de kerk, het moderamen, is verbijsterd en roept op tot een einde aan de escalerende spiraal van geweld (De Reuver, 2023). Het statement spreekt over verbondenheid met zowel Joden als Palestijnse christenen en roept op tot gebed voor beide kanten van het conflict. Al snel roept dit statement een hevige discussie op over de positie van de PKN in de Israël-Gaza-oorlog. Predikanten binnen de PKN verklaren in de media niet blij te zijn met het statement waarin volgens hen boosheid over de terroristische aanslag ontbrak (Simons, 2023; “Predikanten kritisch”, 2023). Waar de Protestantse Kerk in Nederland in het eerste artikel van haar kerkorde spreekt over het gestalte geven aan de onopgeefbare verbondenheid tussen de kerk en Israël, moet er volgens het bestuur nu ook ruimte zijn voor het Palestijnse verhaal (*Kerkorde en Ordinanties van de Protestantse Kerk in Nederland*, 2022, art. 1 lid 7; PKN Brochure, 2021; Van Houten, 2023b). Begeeft de PKN zich met deze politieke uitlatingen in een ‘mijnenveld’ (Van der List, 2024; Van Noppen, 2024)? De discussie naar aanleiding van het statement roept de vraag op of een landelijke kerk zich wel moet mengen in een maatschappelijk en politiek debat.

Een tweede voorbeeld van een politieke houding van de kerk zijn de oproepen van de Rooms-Katholieke Kerk (RKK) richting wereldleiders om meer inzet voor klimaat en duurzaamheid (Van den Einden, 2021; “Paus roept wereldleiders op”, 2023). In 2015 verscheen de pauselijke encycliek *Laudato Si’*, over de bescherming van de aarde, waarin paus Franciscus scherp ingaat op de oorzaken van de milieucrisis: *‘Helaas zijn veel inspanningen om concrete oplossingen te zoeken voor de milieucrisis vaak gefrustreerd, niet alleen door de weigering van de machtigen, maar ook door het gebrek aan belangstelling van de anderen. Gedrag dat ook onder gelovigen de weg voor een oplossing in de weg staat, gaat van de ontkenning van het probleem tot onverschilligheid, gemakzuchtige berusting of blind vertrouwen in technische oplossingen’* (Encycliek *Laudato Si’* van paus Franciscus, 2015, 14). De RKK is juist ook op het politieke toneel bij monde van paus Franciscus zichtbaar aanwezig: vlak voor de VN Klimaattop in Dubai (2023) werd een toespraak van Franciscus voorgelezen waarin hij het belang van daadwerkelijke actie voor het welzijn van de wereld benadrukt (Toespraak paus Franciscus, 2023). In dit klimaatbewustzijn staat de Rooms-Katholieke Kerk niet alleen; vertegenwoordigers van de PKN en de RKK riepen in 2021 het kabinet op om de opwarming van de aarde zo veel mogelijk te beperken en om gerechtigheid als uitgangspunt te hanteren voor overheidsbeleid (Meijer, 2021). De inmenging van de kerken in het politieke klimaatdebat wordt niet door iedereen toegejuicht. Zo stelt de protestantse theoloog en hoogleraar Arnold Huijgen dat de kerk zich bij haar *core business*, de verkondiging van het evangelie, moet houden en daarom niet moet meedoen aan bijvoorbeeld een klimaatmars (Visser, 2019, p. 8). In

dezelfde lijn stelt ondernemer en protestant Cor Verkade: *'De kerk dient zich niet te veel met politiek in te laten. Omdat christenen ook inzake het klimaatdebat tot verschillende politieke visies komen, kan een politieke stellingname door een kerk vervreemdend werken naar haar leden'* (Fens, 2021). Wordt de kerk door statements en bijdragen aan het publieke debat een politieke club (Van Houten, 2023)? Een politiek statement van de kerk kan het gevaar met zich meedragen dat de gelovigen zich niet meer in hun kerk herkennen en daar niet langer deel van uit willen maken. De politieke houding van de kerk blijkt uit de beschreven twee voorbeelden een actueel thema te zijn.

Wereldwijd zijn kerken betrokken bij de samenleving en mengen zich geregeld in politieke discussies. Ze vragen aandacht voor de klimaatcrisis, komen op voor vluchtelingen en zijn betrokken bij de armoedebestrijding (Van Houten, 2023; Wiercx, 2023; Kuijper, 2022). Het handelen van de kerk is - hoewel niet altijd expliciet - politiek van aard. In belangrijke geschriften van protestantse kerken en de Rooms-Katholieke Kerk is dit maatschappelijk engagement terug te vinden. Denk aan de kerkorde van de Protestantse Kerk in Nederland waarin staat: *'Gehoor gevend aan haar opdracht te getuigen van Gods beloften en geboden kan de kerk een getuigenis doen uitgaan terzake van maatschappelijke vragen'* (Kerkorde en Ordinanties van de Protestantse Kerk in Nederland, 2022, ordinantie 1, artikel 3 lid 4). De Pauselijke Raad voor Rechtvaardigheid en Vrede heeft de belangrijkste principes van de sociale leer van de Rooms-Katholieke Kerk samengevoegd in een *Compendium van de Sociale Leer van de Kerk* (2004). Het tweede deel maakt de principes van de katholieke sociale leer - zoals algemeen welzijn, subsidiariteit en solidariteit - concreet en spreekt onder andere over het gezin, de economie, de politieke gemeenschap en het milieu. De katholieke kerk heeft het recht en de plicht om - omwille van de 'publieke relevantie van het evangelie' - *'altijd en overal morele principes te verkondigen, inclusief deze die betrekking hebben op de sociale orde, en om oordelen te vellen over gelijk welke menselijke aangelegenheden voor zover dit vereist wordt door de fundamentele rechten van de menselijke persoon of de redding van de zielen'* (Compendium van de Sociale Leer van de Kerk, 2004, nr. 71). Een concreet voorbeeld van een politieke uiting van een moreel principe van de kerk: over democratie stelt het compendium *'Zij [de kerk] kan daarom niet de vorming steunen van beperkte leidinggevende groepen die de macht van de staat misbruiken voor particuliere belangen of voor ideologische doeleinden'* (Compendium van de Sociale Leer van de Kerk, 2004, nr. 406). Het compendium benadrukt tegelijkertijd het onderscheid tussen en de autonomie van de politieke gemeenschappen en de kerk: *'de Kerk niet mag worden verward met de politieke gemeenschap en dat zij niet gebonden is aan gelijk welk politiek systeem'* (Compendium van de Sociale Leer van de Kerk, 2004, nr. 50; *Gaudium et Spes*, 1965, nr. 76). De politieke boodschap en de vorm van publiek samenleven die vanuit de protestantse en katholieke kerk wordt gecommuniceerd is telkens gericht op het algemeen welzijn van de samenleving.

Probleemstelling

Het probleem met het politiek handelen van de kerk is de spanning en polarisatie die deze politieke houding tot gevolg kan hebben. Zoals beschreven klinken er immers stemmen die stellen dat politiek vanuit de kerk leidt tot polarisatie (KleinJan, 2010; Schinkelshoek, 2023). Dit roept vragen op naar de positie en taak van de kerk in de wereld. Want: dient de kerk een politieke boodschap te communiceren, moet de kerk een morele autoriteit in de samenleving zijn of is het de taak van de kerk om een theologie van zonde en vergeving te prediken en het koninkrijk van God in praktijk te brengen (Van Erp, 2016, p. 118)?

Deze masterscriptie onderzoekt de verhouding tussen de kerk en de politieke samenleving in het licht van de theologische posities van dominicaan, theoloog en hoogleraar dogmatiek Edward Schillebeeckx en theoloog en lector protestantse theologie Willem Aalders. Schillebeeckx en Aalders doceerden beiden in de jaren 1960-70 aan de theologische faculteit van de Katholieke Universiteit van Nijmegen en hadden uiteenlopende visies op de functie van de kerk. Schillebeeckx staat voor een kerk als sociale realiteit waarin Gods redding zichtbaar wordt. De primaire taak van de kerk is het tonen van Gods heil en bevrijding op aarde (Van Erp, 2016, pp. 110-111). Schillebeeckx (2014a, pp. 69-70) noemt de kerk *'sacramentum mundi'* omdat de kerk Christus' werk als sacrament voor de wereld belichaamt. Schillebeeckx' visie op kerk en sacrament kreeg echter tegenspraak vanuit Rome (Van Erp, 2019, pp. 19, 21-23). De Nijmeegse theologische faculteit stond achter Schillebeeckx en kwam met een steunbetuiging. Er was echter één collega die zich onthield van de steunbetuiging: Willem Aalders (Snel & Oevermans, 1999; "Kerk moet niet aan politiek doen", 2005). Deze protestantse theoloog streed tegen de horizontalisering van het geloof en wilde politiek en theologie niet met elkaar vermengen. In een 'Open brief' schrijft hij over de nood van de kerk die voortkomt uit het apostolaat: *'Het apostolaire uitgaan in de wereld heeft het geestelijk leven in de Kerk arm en schaars gemaakt, de prediking vervlakt en verschaald, het belijden verzwakt en ondermijnd'* (Aalders et al., 1967, p. 2). In 1971 stelt hij, samen met 18 theologen, het document 'Getuigenis' op (Aalders et. al., 1971). Een document waarin men zich uitspreekt tegen de vermenging van de bijbelse boodschap met politieke idealen, en daarmee tegen de bevrijdingstheologie en de horizontale visie op geloof, kerk en wereld van Schillebeeckx. Het 'Getuigenis van 1971' stelt: *'Ons Getuigenis richt zich met name tegen een onschriftuurlijke werkheiligheid, die het christelijk geloof vereenzelvigd met een bepaalde maatschappelijke en politieke betrokkenheid. Tegen een modern syncretisme, waarbij de belofte van het Koninkrijk Gods vermengd wordt met ideeën, die hun oorsprong niet vinden in de Bijbel, maar in humanistische en atheïstische ideologieën'* (Aalders et. al., 1971, p. 445). De kerk dient, volgens Aalders, uitzicht te bieden op Christus en de weg naar Hem te wijzen (Klink, 2023, p. 13).

Deze scriptie gebruikt de posities van Schillebeeckx en Aalders als een kapstok voor een onderzoek naar de hedendaagse politieke houding van de kerk. Waarom focust dit onderzoek zich op deze twee

theologen? Aan rooms-katholieke zijde vindt tussen 1962 en 1965 het Tweede Vaticaans Concilie plaats waarin veel aandacht is voor de kerkleer, onder andere zichtbaar in de constitutie *Lumen Gentium* (1964) - vertaald: het licht van de volken.. Schillebeeckx, nauw betrokken bij Vaticanum II, publiceerde na het concilie het werk *Wereld en kerk* waarin hij blijk geeft van de nieuwe rol van de kerk in de wereld die tijdens het concilie werd besproken (Van Erp, 2019, p. 25). Schillebeeckx vertolkte zo in het Nederlandse taalgebied een ecclesiologie die de kerk midden in de wereld plaatste (Van Erp, 2019, pp. 29-30). In zijn visie op de kerk is er ook aandacht voor de politieke samenleving: *‘Kerken moeten vooral met oren van de armen en verdrukten luisteren naar wat vandaag de boodschap van het Evangelie zou kunnen zijn’* (Van Erp, 2019, p. 31). Theoloog Stephan van Erp (2016, p. 111) stelt daarnaast dat de theologie van Schillebeeckx belangrijke gevolgen had voor de fundamentele theologie, omdat de moderne wereld nu het werkveld van Christus, de gelovigen en de kerk is geworden. De nieuwe omstandigheden in de Rooms-Katholieke Kerk na het concilie waren een katalysator voor kerkvisies waarin er meer aandacht is voor de positie van de kerk in de wereld en Schillebeeckx vertolkte als een van de eerste dat geluid. Ook aan protestantse zijde waren er ontwikkelingen in het denken over kerk en wereld. De theologie van de Zwitserse theoloog Karl Barth was prominent aanwezig in protestantse kringen en kerken (Van de Beek, 1999; Snel & Oevermans, 1999). Aalders verzette zich tegen de theologie van Barth die de maatschappelijke en politieke verantwoordelijkheid van de kerk benadrukte: *‘Ik verzet me tegen het linkse gedoe en tegen dit hoe langer hoe meer ideologisch gekleurde Barthianisme. (...) Ik was niet progressief: ik droeg een das als altijd en gaf college als altijd (...) Maar wel altijd met de spits gericht tegen de collectivisering en de versociologisering en de vermaatschappelijking van het Evangelie en van het geloof’* (Snel & Oevermans, 1999; Van de Beek, 1999). In een tijd van een veranderende Nederlands Hervormde kerk vertolkte Willem Aalders, samen met de co-auteurs van ‘Getuigenis’, een kerkvisie waarin de kerk zich allereerst richt op de verkondiging van het evangelie en zich niet te veel inlaat met politiek. Schillebeeckx en Aalders vertegenwoordigen in hun tijd zo twee belangrijke posities in het theologische debat, aan katholieke en protestantse zijde, over de positie van de kerk. De posities van Schillebeeckx en Aalders zijn in hun tijd bovendien de twee flanken van het debat. De uiteenlopende posities van Schillebeeckx en Aalders worden ook in deze tijd nog gehoord; de politieke houding van de kerk is immers actuele thematiek. Een uiteenzetting van de hedendaagse discussie omtrent kerk en politiek - zie hoofdstuk 3.2 - toont aan dat ook nu de visies van Schillebeeckx en Aalders de twee flanken zijn. Dit is aanvullende reden om de theologen Schillebeeckx en Aalders in dit onderzoek centraal te stellen.

Deze scriptie beschrijft dus de hedendaagse theologen die, in lijn met Schillebeeckx en Aalders, een visie vertegenwoordigen op de positie van de kerk in de wereld. In de rooms-katholieke theologie heeft de kerk traditioneel een cruciale positie in Gods verhouding met de wereld (Dunne, 2022, pp. 150, 162-163). Theoloog Katie Dunne stelt dat liefde voor God en de naasten de kerk drijft zich te

verhouden tot de samenleving (Dunne, 2022, p. 150). In de katholieke sociale leer is immers het principe van het algemeen welzijn - dat voortvloeit uit de waardigheid, eenheid en gelijkheid van mensen - van belang (*Compendium van de Sociale Leer van de Kerk*, 2004, nr. 164). Ook Matthew Barrett (2022, p. 305) plaatst de kerk - en de ecclesiologie - binnen de publieke theologie en stelt dat de hedendaagse politieke cultuur veel invloed heeft op de politieke agenda van de kerk. De kerk wordt nu ook een plaats van politiek, een *body politic* (Barrett, 2022, p. 307). De kerk bekleedt dus een belangrijke positie in Gods verhouding met de wereld en verhoudt zich ook tot de politieke samenleving. Het theologische fundament van de verhouding van de kerk tot de wereld kan op meerdere manieren worden geformuleerd. Theoloog Anne Siebesma (2019, p. 152) geeft een overzicht van de verschillende theologische fundamenteën in hedendaagse literatuur. Zo neemt een theoloog als Graham Ward het heilshandelen van God als basis voor het handelen van de kerk (Ward, 2009, p. 278). De Britse theologe Elaine Graham stelt daarentegen dat God al in de wereld te vinden is en de verlossing al in zich draagt, de kerk kan de wereld hoogstens wat corrigeren (Siebesma, 2019, p. 151). De rooms-katholieke theoloog William Cavanaugh beschouwt de verhouding kerk en samenleving vanuit de eucharistische gemeenschap (Siebesma, 2019, p. 142; Van Erp, 2016, pp. 110-111). In het werk van James K.A. Smith (2017, pp. 17, 96) is de kerk een plek waar gelovigen worden getraind door de Heilige Geest in een alternatieve politiek, die zij vervolgens uitleven in de wereld. Gods verhouding tot de wereld gaat middels de kerk.

Onderzoeksvraag en subvragen

De centrale onderzoeksvraag van deze masterscriptie luidt: Op welke wijze dient een kerk zich te verhouden tot de politieke dimensie van de samenleving, in het licht van de theologie van E. Schillebeeckx en W. Aalders? Deze onderzoeksvraag is onderverdeeld in de volgende subvragen:

- (1) Wat is de visie van Schillebeeckx op de positie en taak van de kerk in de wereld?
- (2) Wat is de visie van Aalders op de positie en taak van de kerk in de wereld?
- (3) Wat zijn de overeenkomsten en verschillen tussen de visies van Schillebeeckx en Aalders op de positie en taak van de kerk in de wereld?
- (4) Welke theologische posities representeren de visies van Schillebeeckx en Aalders in de actuele discussie over de politieke houding van de kerk?
- (5) Wat is, gezien de posities van Aalders en Schillebeeckx en de huidige discussie, de wijze waarop de kerk zich dient te verhouden tot de politieke samenleving?

Methodologie

Er zijn vele uiteenlopende inzichten aangaande het theologische fundament van de verhouding tussen de kerk en de samenleving. Waar de ene auteur meer de nadruk legt op de verticale relatie tussen God en kerk, wil de andere denker meer aandacht voor de horizontale relatie tussen de kerk en de wereld. In al deze stemmen richt deze masterscriptie zich op de theologie van Schillebeeckx en Aalders en

formuleert dit onderzoek een alternatieve visie op de verhouding van de kerk tot de politieke samenleving. Deze scriptie richt zich op het fundament van de politieke houding van de kerk in de wereld en wordt zo geschreven binnen de specialisatie systematische theologie met een focus op enerzijds de ecclesiologie en anderzijds de politieke theologie.

Deze masterscriptie wordt geschreven vanuit een systematisch-normatieve onderzoeksinteresse naar de wijze waarop een kerk zich dient te verhouden jegens de politieke samenleving. In de eerste twee hoofdstukken waarin de visies van Schillebeeckx en Aalders worden onderzocht, is er sprake van een literatuuronderzoek waarin gebruik wordt gemaakt van een hermeneutische methode. Een hermeneutische vertaalslag is van belang, omdat er qua literatuur gebruikgemaakt wordt van primaire bronnen als de werken van Schillebeeckx (1966) en Aalders (2023/1995). In het derde hoofdstuk worden de visies van Schillebeeckx en Aalders met elkaar vergeleken. Hierbij staat de comparatieve onderzoeksmethode centraal. De uiteenzetting van de hedendaagse posities, die de visies van Schillebeeckx en Aalders representeren, stoelt op de hermeneutische methode. De formulering van een eigen positie - in het vierde hoofdstuk - vraagt op een systematisch-constructieve methode. Vanuit de eerder beschreven twee visies en de huidige discussie synthetiseert een eigen positie.

In dit onderzoek staat de ‘kerk’ centraal. De kerk is in de theologische traditie zeer uiteenlopend gedefinieerd. In deze scriptie beschouw ik de kerk allereerst als een lokale of nationale institutionele en organisatorische gemeenschap. Deze functionele definitie, met nadruk op het institutionele element van de kerk, is van belang omdat kerken vaak op institutioneel niveau betrokken zijn op politiek en beleid. Deze functionele definitie bevat geen theologische betekenis van wat of wie de ‘kerk’ is en wat haar functie en positie in de wereld inhoudt. Deze masterscriptie richt zich juist op het onderzoeken van die aspecten van de ‘kerk’ in de ecclesiologie van Schillebeeckx en Aalders. Hoewel zal blijken dat Schillebeeckx en Aalders, als rooms-katholiek en protestant, uiteenlopend denken over de definitie van de kerk, kunnen hun visies nog wel met elkaar vergeleken worden omdat de overkoepelende, functionele definitie van de kerk de basis vormt voor het comparatieve onderzoek. Samenvattend, de wijze waarop een kerk, naar de functionele definitie, politiek betrokken is, heeft te maken met de theologische duiding en definitie van de kerk. De eerste twee hoofdstukken zullen dan ook het begrip ‘kerk’ nader definiëren aan de hand van deze theologen.

Opbouw

In deze masterscriptie beschrijft hoofdstuk 1 de visie van rooms-katholieke theoloog Edward Schillebeeckx op de verhouding kerk en wereld. Hoofdstuk 2 zet de kerkvisie van de protestantse theoloog Willem Aalders uiteen. Het derde hoofdstuk gaat enerzijds in op de overeenkomsten en verschillen tussen de visies van Schillebeeckx en Aalders en beschrijft anderzijds drie ideaaltypische posities in het hedendaagse theologische debat over de politieke houding van de kerk. Het vierde

hoofdstuk construeert een eigen systematische positie omtrent de politieke houding van de kerk, in het licht van de eerder beschreven visies van Schillebeeckx en Aalders en de huidige discussie. Tot slot geeft de conclusie een antwoord op de centrale onderzoeksvraag.

Relevantie

Welke maatschappelijke en wetenschappelijke relevantie heeft dit onderzoek? De genoemde voorbeelden in deze inleiding tonen de actualiteit van de kerkelijke betrokkenheid bij politieke thema's aan. De discussie of de kerk zich wel tot politieke zaken dient te verhouden is actueel. Een 'kerk met een mening' kan tot polarisatie leiden, zie de twee gegeven voorbeelden onder het kopje *achtergrond*. Een onderzoek naar het theologische fundament van de verhouding kerk en politieke samenleving heeft maatschappelijke relevantie omdat het een actuele thematiek betreft. Dit onderzoek is ook relevant binnen de systematische theologie. Ten eerste toont een vergelijking tussen de posities van Schillebeeckx en Aalders de belangrijkste dogmatische verschillen tussen een horizontaal- en een verticaal-gerichte theologie. Schillebeeckx en Aalders staan symbool voor twee verschillende posities in de theologische discussie rondom de positie en politieke houding van de kerk in de samenleving. De scriptie zal niet gefocust zijn op historisch onderzoek naar een discussie in de jaren 60-70, maar op de twee theologische en ecclesiologische posities en de betekenis van die posities voor de kerk van nu. Ten tweede zijn er weinig studies naar het werk van Willem Aalders gedaan; deze scriptie is daarmee een toevoeging aan de academische literatuur.

Hoofdstuk 1. Wereld en kerk volgens Schillebeeckx

In het eerste hoofdstuk staat de visie van Schillebeeckx op de kerk en de wereld centraal. Wegens de grote hoeveelheid literatuur rondom de ecclesiologie van Edward Schillebeeckx en de beperkte omvang van dit onderzoek, richt dit hoofdstuk zich met name op de teksten van Schillebeeckx zelf en de interpretaties binnen het Nederlandse taalgebied. Teksten van theologen als Stephan van Erp - tevens hoofdonderzoeker van de onderzoeksgroep *Edward Schillebeeckx Project* aan de KU Leuven -, Anne Siebesma, Christiane Alpers en Daniel Minch zijn als secundaire literatuur gebruik. De beperkte omvang heeft ook tot gevolg dat niet elk element van de ecclesiologie van Schillebeeckx aan bod kan komen. Zo gaat dit hoofdstuk niet uitgebreid in op de verandering in het begrip van de kerk tijdens het Tweede Vaticaans Concilie, de democratische visie van Schillebeeckx op de kerkelijke structuren, mystiek en het priesterlijk apostolaat. Dit hoofdstuk richt zich op de kerk in de wereld en wat de politieke houding van de kerk volgens Schillebeeckx dient te zijn.

De ecclesiologie van Edward Schillebeeckx is beïnvloed door de ontwikkelingen binnen de Rooms-Katholieke Kerk tijdens het Tweede Vaticaans Concilie - 1962-1965 (Van Erp, 2014, p. 348; Van Erp & Minch, 2019b, p. 335; Van Erp & Minch, 2019a, p. 134). Tijdens dit concilie streefde hij enerzijds naar vernieuwing en wilde hij anderzijds de kerkelijke eenheid niet onder druk zetten (Van Erp, 2014, p. 345). In het werk *De zending van de kerk* beschrijft Schillebeeckx (1968, pp. 11-24) de historische ontwikkelingen omtrent het begrip van de kerk na *Vaticanum II*. In de ecclesiologie van de negentiende en begin twintigste eeuw werd de kerk beschreven als een *societas perfecta*, een volmaakte gemeenschap (*Mystici Corporis Christi*, 1943, nr. 62). In een kerk als volmaakte gemeenschap is weinig noodzaak voor de kerk om zich bezig te houden met de samenleving (Van Erp & Minch, 2019b, p. 338). Antoni Nadbrzezny (2017, p. 105), theoloog en priester, beschrijft dat de kerk werd beschouwd als leraar van de wereld en verkondiger van de waarheid, de wereld mocht luisteren. Het Tweede Vaticaans Concilie brak met deze ecclesiologie en stelde dat de kerk ook een taak had in de wereld (Van Erp & Minch, 2019b, p. 339). Dit concilie vormde zegge de visie van Schillebeeckx op de kerk en de wereld.

Van belang is dat Schillebeeckx (2014a, p. 70) de kerk nooit beschouwt zonder de eenheid met Christus. De kerk is het teken van de eenheid of *communio* tussen de mensheid en de levende God. Sterker nog, de kerk is de zichtbare aanwezigheid in de wereld van de verwezenlijkte gemeenschap van mensen en hun gemeenschap met God in Christus (2014a, p. 70). Schillebeeckx' visie op de betekenis van de kerk en zijn scheppingstheologie - over de wereld - vormen zijn politieke theologie. Daarom bespreekt dit hoofdstuk eerst Schillebeeckx' visie op de kerk, dan zijn positie ten aanzien van de verhouding kerk en wereld en tot slot zijn politieke theologie. De eerste paragraaf gaat in op de betekenis van de kerk als 'sacrament van de wereld'. Paragraaf twee bespreekt de verhouding kerk en

wereld en de derde paragraaf zet Schillebeeckx' visie op het fundament en de uitwerking van de politieke houding van de kerk uiteen.

1.1 De kerk als 'sacrament van de wereld'

De ecclesiologie van Schillebeeckx richt zich met name op de kerk als 'sacrament van de wereld' - *sacramentum mundi* (Schillebeeckx, 1968, p. 40). Van Erp (2014, p. 335) stelt zelfs dat een van de meest fundamentele aspecten van de theologie van Schillebeeckx de uitleg van *de kerk als sacrament van de wereld* is. Dit sacramentele verstaan van de kerk staat niet los van de kerkelijke leer die is uitgewerkt in documenten - constituties - van het Tweede Vaticaans Concilie zoals *Lumen Gentium* en *Gaudium et Spes*: 'Aangezien de Kerk in Christus als het ware het sacrament of het teken en instrument is van de innerlijke vereniging met God en van de eenheid van heel het mensdom...' (*Lumen Gentium*, 1962, nr. 1; *Gaudium et Spes*, 1965, nr. 45). De sacramentele kerkvisie is ook zichtbaar in *Gaudium et Spes* - vertaling: de vreugde en de hoop - dat de kerk 'het universeel heilssacrament is, de openbaring en verwezenlijking tevens van het geheim van Gods liefde jegens de mens' (*Gaudium et Spes*, 1965, nr. 45). *Lumen Gentium* (1962, nr. 48) voegt daaraan toe dat de Geest - van Christus - het lichaam van Christus gemaakt heeft tot een universeel heilssacrament. Schillebeeckx (1966, p. 124) zelf noemt de belijdenis van de 'kerk als sacrament van de wereld' een van de meest charismatisch geïnspireerde teksten van het concilie.

1.1.1 Sacrament: teken van heil

De kerk als *sacrament* heeft volgens Schillebeeckx twee aspecten, enerzijds de verhouding van de kerk tot het goddelijke in de heilsgeschiedenis en anderzijds de verhouding van de kerk tot de mensheid: 'De kerk is immers het sacrament van het goddelijke heil ten overstaan van de gehele wereld' (Schillebeeckx, 1968, p. 40). Deze twee aspecten, die volgens Schillebeeckx van belang zijn, worden nader uitgewerkt.

Allereerst, het woord 'sacrament' - in het Latijn 'sacramentum' - is een vertaling van het Griekse 'mysterion' en houdt het goddelijke raadsbesluit of het gesluisde heilsbestel in (Schillebeeckx, 1968, p. 41). Het heil van God, geactualiseerd in de dood en opstanding van Jezus Christus, is niet altijd zichtbaar aanwezig. De kerk verwijst dan, middels de verkondiging, de sacramenten en de praxis, naar de absolute heilspresentie van God in de wereld. Schillebeeckx zegt het zo: 'Kerken zijn de plaatsen waar heil-van-Godswege gethematiseerd of verwoord wordt, uitdrukkelijk beleden, profetisch verkondigd en liturgisch gevierd wordt' (Schillebeeckx, 1989, p. 33). Opvallend is dat in het nader beschrijven van de 'kerk als sacrament' Schillebeeckx woorden uit het decreet over de missie-activiteiten van de kerk - *Ad Gentes* - gebruikt (Van Erp, 2016, 346): 'De missieactiviteit is niets anders en niets minder dan de openbaring of Epifanie en de vervulling van

Gods plan in de wereld en in haar geschiedenis, waarin God door de missie de heilsgeschiedenis zichtbaar verwezenlijkt' (*Ad Gentes*, 1965, nr. 9). Waar 'missieactiviteit' staat, plaatst Schillebeeckx het woord 'kerk'. De kerk is zo volgens Schillebeeckx openbaring en vervulling van Gods heil in de wereld. Openbaring - epifanie - wil zeggen dat de kerk de bron van het heil, dat is Christus, toont. Dit tonen is niet altijd zonder schaduwen, het zichtbaar worden van het mysterie voltrekt zich door de menselijke geschiedenis heen (Van Erp, 2014, 346). De kerk is tevens de voltooiing van Gods heilsbestel, omdat God door de kerk de geschiedenis van het heil zichtbaar voltooit. In Christus is in de kerk - het *universele heilssacrament* - het mysterie van de liefde van God tot uitdrukking gekomen. Zo is de kerk het zichtbare instrument van het heil, van de verlossing, en voor allen de weg tot het heil (Schillebeeckx, 1968, pp. 41-42; Van Erp, 2014, p. 346). Nadbrzezny (2017, p. 103) benadrukt dat Schillebeeckx de kerk dus niet zonder Jezus Christus, die het sacrament van God is, beschouwt. De kerk dient zo, als sacrament van het heil, een waarachtig teken van de verrezen Christus - het oersacrament van God (Schillebeeckx & Schreiter, 1984, p. 186) - te zijn: *'Daarom zullen christenen alleen de Kerk het sacrament van Christus noemen en de Kerk nooit boven of zonder Christus zien'* (Nadbrzezny, 2017, p. 103).

Ten tweede, de kerk belichaamt de aanwezigheid van het heil voor heel de wereld. Schillebeeckx stelt dat de kerk het zichtbare sacrament is van het goddelijke heil dat al in de wereld, in de mensen, aanwezig is (Schillebeeckx, 1968, p. 42). De kerk herinnert de mensheid aan de werkelijke aanwezigheid van God in de wereld; die presentie is immers versluierd waardoor de kerk een noodzakelijk teken is (Schillebeeckx, 1989, p. 33). Schillebeeckx (1989, p. 33) gebruikt daarom het Griekse woord *anamnese* - letterlijk: 'herinnering' - om de kerk als teken van het heil te beschrijven. God is met zijn genade al werkzaam in de mensheid en dat is, in tegenstelling tot de wereld, voltooid zichtbaar in de kerk. Het tweede aspect van de 'kerk als sacrament' wijst dan ook naar een missionair element: de kerk is op zending gericht (Schillebeeckx, 1968, p. 43).

Op basis van deze twee aspecten definieert Schillebeeckx de kerk als: *'de voltooide, in dank en lof aan God uitdrukkelijk beleden, werkzame manifestatie van dat heil dat reeds in heel de mensenwereld werkzaam aanwezig is (...) dat toebereid is voor alle mensen naar Gods eeuwig raadsbesluit, dat bovendien geen monopolie is van de kerk, maar dat (...) metterdaad in die gehele wereld reeds werkzaam aanwezig is'* (Schillebeeckx, 1968, pp. 43-44).

Wat niet onbenoemd dient te blijven: in het werk *Wereld en kerk* benadrukt Schillebeeckx ook het gemeenschaps-element in het belijden van de kerk als sacrament. In wezen gaat het niet om de kerk zelf, maar om de eenheid, de vrede en gerechtigheid van God onder de mensen. De kerk is de zichtbare gemeenschap - *communio* - tussen God en mens en daarom is zij als volk van God ook een gemeenschap van mensen (Schillebeeckx, 1966, p. 125).

1.1.2 Wereld: plaats van genade

Wereld en kerk zijn niet los van elkaar te zien, meent Schillebeeckx. De kerk neemt immers volop deel aan de wereld en haar functie moet dus niet puur eschatologisch worden beschouwd (Van Erp, 2014, p. 347). Maar wat betekent het begrip ‘wereld’ volgens Schillebeeckx? De wereld is enerzijds de seculiere werkelijkheid vol structuren en wetten en anderzijds hetgeen waarin God zich in Christus openbaart en - in de woorden van Schillebeeckx - een *‘objectieve uitdrukking van genadeleven’* (Schillebeeckx, 1966, pp. 129-130). Deze definitie houdt verband met Schillebeeckx’ scheppingstheologie en vereist een nadere uitleg.

Schillebeeckx’ uitgangspunt is de incarnatie van God in Jezus Christus midden in de wereld. Door de incarnatie wordt Gods liefde voor de mensheid in de wereld geactualiseerd. Schillebeeckx (1966, p. 131) stelt zo dat heel de geschiedenis van de mensheid valt onder de liefde van God. De incarnatie toont aan dat de geschiedenis en de natuur in stand gehouden worden door God en betekenisvol in zichzelf zijn (Van Erp & Minch, 2019b, p. 340). De wereld is zo autonoom en die autonomie is een *‘gave van God’* (Van Erp & Minch, 2019b, p. 341). Gods heilspresentie zelf is volgens Schillebeeckx aanbod en gave en gaat dus ook uit van wereldlijke autonomie: *‘Niemand wordt ooit tegen eigen wil gered’* (Schillebeeckx, 1989, p. 131). Gods liefde is volgens Hübenthal (2018, p. 69) niet alleen de bestaansvoorwaarde van de hele schepping, maar vraagt ook om een vrije, liefdevolle respons van de mens.

Door de incarnatie is God, net als de mens, aanwezig in de wereld. Het heil wordt daarom in de wereld en de mensengeschiedenis voltrokken. Schillebeeckx vindt dit van groot belang en schrijft *‘buiten de wereld van mensen geen heil’* (Schillebeeckx, 1989, p. 31). De wereld, de schepping en de geschiedenis is de plaats waar God handelt en aanwezig is. Met andere woorden: volgens Schillebeeckx voltrekt het heil van God zich allereerst in de wereldlijke realiteit van de geschiedenis en niet primair in het bewustzijn van de gelovigen. God is in de wereld aanwezig, ondanks dat de mens dat ervaart of niet (Schillebeeckx, 1989, p. 32). En: ook in het aardse leven is de mens bij God, niet alleen in een kerkelijke context (Schillebeeckx, 1966, p. 131). Het alledaagse leven in de wereld is de ruimte waarin het christelijk leven *‘zal moeten geobjectiveerd worden’* (Schillebeeckx, 1966, p. 131). Het christelijke leven door de genade van God in Christus zal moeten plaatsvinden in de wereld. Leven met geloof is geen hemels leven, maar een aards leven door genade. De wereld is zo de plek waarin het genadeleven wordt uitgedrukt en plaatsvindt. De ‘wereld’ krijgt zo bij Schillebeeckx een nieuwe betekenis: *‘de realiteit die (...) door God in Christus werd opgenomen in de absolute en gratuïte nabijheid van God’* (Schillebeeckx, 1966, p. 131). De wereld is bedoeld als menswaardige plek en is dus gericht op verandering en vernieuwing (Schillebeeckx, 1966, p. 131).

Concluderend, de kerk in de wereld is het zichtbare teken van Gods genade die in de wereld aanwezig

is. God is namelijk met zijn *'genadevolle werkelijkheid'* in de wereld aanwezig in de geïncarneerde Christus (Van Erp, 2014, p. 347). De kerk is *sacramentum mundi* omdat die 'de werkzaamheid van Christus als sacrament in de wereld belichaamt' (Van Erp, 2014, p. 348). De kerk staat dus niet los van de wereld en Schillebeeckx spreekt daarom niet van een strikte scheiding tussen kerk en wereld. De volgende paragraaf zet de positie van Edward Schillebeeckx aangaande de verhouding tussen kerk en wereld nader uiteen.

1.2 De verhouding kerk en wereld

De kern van het denken van Schillebeeckx over de verhouding kerk en wereld is dat er geen scheiding is tussen het religieuze en het niet-religieuze, of het bovennatuurlijke en het binnenwereldlijke. Er zijn twee *'complementaire belevingsvormen van het ene christendom'*, namelijk een kerkelijke dimensie van het leven van de gelovigen en de wereldlijke dimensie van hetzelfde *genadeleven* (Schillebeeckx, 1966, p. 132). Schillebeeckx noemt de kerkelijke uitdrukking *'expliciet christendom'* en de wereldlijke uitdrukking *'impliciet christendom'* (Schillebeeckx, 1966, p. 132). Door de incarnatie is er, volgens Schillebeeckx (1966, 132), in de wereld *impliciet christendom*: niet heilig vanuit zichzelf, maar tegelijk wel een geheiligde uitdrukking van de gemeenschap tussen mens en God. De kerk is het zichtbare teken van het impliciete christendom, of met andere woorden: de kerk is de heilige uitingsvorm van die gemeenschap tussen mens en God (Schillebeeckx, 1966, p. 132). Schillebeeckx (1966, p. 135) stelt dat als de kerk spreekt over de wereld, zij spreekt over de christelijke uitdrukking van het theologale leven van de christenen én over de wereldlijke expressie van het impliciete christendom van niet-kerkelijke mensen. In het werk *De zending van de kerk* definieert Schillebeeckx de wereld dan ook als *'de mensengemeenschap die niet expliciet lidmaat van de kerk is'* én als *'de binnenwereldlijke levenssfeer en - activiteit van de kerkelijke christenen zelf'* (Schillebeeckx, 1968, p. 57). Aan de andere kant staat de kerkelijke geloofsgemeenschap midden in de aardse mensengemeenschap (Schillebeeckx, 1966, p. 128). De kerkelijke gemeenschap bestaat immers uit leden van de aardse mensengemeenschap oftewel: mensen (Schillebeeckx, 1968, p. 57).

Als de kerk haar oor te luisteren legt in de wereld, zal zij daarin ook de stem van Gods aanwezigheid horen. God is immers niet alleen Heer van de kerk, maar ook Heer van de wereld (Schillebeeckx, 1966, p. 134). Deze visie op wereld en kerk heeft implicaties voor de functie en taak van de kerk. Van Erp (2014, p. 348) stelt dat volgens Schillebeeckx het verkondigen van het evangelie aan de wereld niet de eerste en belangrijkste taak van de kerk is. Het werkt immers de andere kant op: de kerkelijke verkondiging is een belichaming en daarmee het gevolg van Christus' aanwezigheid in de wereld. Anders geformuleerd: *'de orthopraxis is primair ten opzichte van de orthodoxie'* (Van Erp, 2016, p. 111).

1.2.1 Taak van de kerk in de wereld: bemiddeling van het heil

Zoals beschreven in paragraaf 1.1.1 heeft de kerk - als sacrament van de wereld en als zichtbaar teken van het heil - een missionaire taak en is daarom een noodzakelijk onderdeel van de wereld. Met andere woorden: *‘Daarom blijft het de taak van de kerk om het heil voor de wereld te bemiddelen terwijl ze er middenin staat’* (Van Erp & Minch, 2019b, p. 354). Bemiddeling is van belang in de ecclesiologie van Schillebeeckx. Volgens Nadbrzezny toont de bemiddeling van het heil aan dat het heil geen automatische of gedetermineerde gebeurtenis is. Bemiddeling, en daarmee de menselijke verantwoordelijkheid, is nodig in het heilsproces (Nadbrzezny, 2017, p. 104). De kerk laat, volgens Schillebeeckx, Gods genade aan de wereld zien, zodat de mens ziet dat Christus de wereld heeft gered. Vanuit dit tonen van genade wordt de mens aangemoedigd en in staat gesteld om te leven in vertrouwen op God (Alpers, 2017, p. 142). Volgens Schillebeeckx (1989, p. 33) dient de kerk Jezus achterna te gaan. Op deze wijze bemiddelt de kerk in heil en vrede tussen God en mens.

In de taak van de kerk in het bemiddelen van het heil en de genade van God is het volgens Schillebeeckx (1968, p. 45) van belang te benoemen dat de kerk niet zonder zonde is. De kerk bestaat uit mensen die leven uit de vergeving van hun zonden door Christus. Alpers (2017, p. 141) stelt dat voordat christenen publiekelijk hun geloof verdedigen, zij eerst moeten erkennen dat ze gerechtvaardigd zijn door Gods genade. Hetzelfde geldt voor de kerk: voordat de kerk wil bijdragen aan het algemeen welzijn van de samenleving, moet de kerk belijden dat zij bestaat uit mensen die zondigen en die leven uit genade (Alpers, 2016, 141; Schillebeeckx, 1979, pp. 206-208). Dit belijden moet er niet toe leiden dat de nadruk komt te liggen op een zondige kerk die nu leeft in perfectie, gericht op het koninkrijk van God. Alpers benadrukt dat de kerk in het denken van Schillebeeckx een gemeenschap van genade is, en niet een gemeenschap van perfecte mensen (Alpers, 2017, 142; Schillebeeckx, 2014, pp. 147-148). Schillebeeckx: *‘The Church is great and glorious, but not on account of its earthly strength and achievements; in it Christ’s redeeming grace always triumphs in spite of human weakness’* (Schillebeeckx, 2014, p. 149).

1.2.2 Verlichting van de mensheid

Naast een heilsbemiddelende taak heeft de kerk - volgens Schillebeeckx - een humaniserende functie en taak in de wereld. Door als kerk het goddelijke leven te delen met de wereld wordt de mensheid verlicht. Dit betekent dat de waarde van de mens wordt bevestigd en menselijke gemeenschappen hechter worden (Schillebeeckx, 1968, pp. 57-58). Met woorden van Schillebeeckx (1968, p. 58): *‘de binnenwereldlijke activiteit wordt van een diepere zin doordrongen.’* Deze verlichting van de mensheid staat niet los van het heil. Schillebeeckx stelt dat daar waar door mensen een menswaardiger leven wordt gerealiseerd, daar is heil (Oosterhuis & Hoogeveen, 1982, pp. 125-126). Zoals eerder beschreven werkt God zijn heil nooit buiten de wereld, buiten de mensen om. Het heil, dat zorgt voor een menselijker en menswaardigere wereld, wordt *‘gevierd in de kerk’* (Oosterhuis & Hoogeveen,

1982, p. 126). Daarom is de kerk een plek van hoop. Omdat in de kerk zichtbaar is dat God betrokken is op de geschiedenis en de mensheid, is de kerk de hoop voor heel de wereld (Schillebeeckx, 1968, p. 44). De kerk als sacrament laat de wereld zien wat heel de wereld te wachten staat.

1.3 De politieke houding van de kerk

De vorige paragrafen tonen aan: het denken van Schillebeeckx over God en de kerk staat niet los van de samenleving. Schillebeeckx: *‘Het kan niet de bedoeling der Kerk zijn haar gelovigen weg te halen uit deze aardse verantwoordelijkheden die de geschiedenis van het mensdom in spanning houden’* (Schillebeeckx, 1966, p. 128). Borgman (2017, p. 678) bevestigt dat Schillebeeckx zich intensief bezighield met actuele maatschappijkritische theorieën en dat verwerkte in zijn theologie. Schillebeeckx vond dat de katholieke theologie zich moet verhouden tot de tekenen van de tijd (Borgman, 2017, p. 678; Schillebeeckx & Schreiter, 1984, p. 240). Tijdens het Tweede Vaticaans Concilie stelde hij dat men moest luisteren naar de tijd in het licht van Gods Woord om zo de stem van God in de tijd te herkennen (Nadbrzezny, 2017, p. 105; Van Erp, 2014, p. 341). Zo moet de kerk luisteren naar de tijdgeest, de vreugde en het lijden van de mens waarnemen en oog hebben voor een nieuwe dynamieken in de samenleving als secularisatie, globalisering, multireligiositeit, wanhoop en een roep om bevrijding (Nadbrzezny, 2017, p. 105). De kerk moet zich dus verhouden tot de politieke samenleving.

1.3.1 Theologische fundament van de politieke houding van de kerk: heil en naastenliefde

Schillebeeckx' visie op de wereld, de schepping, als een plaats van Gods heilshandelen vormt zijn denken over het seculiere. De politieke theologie van Schillebeeckx en zijn visie op de politieke houding van de kerk in de wereld zijn niet los te zien van zijn scheppingstheologie (Van Erp & Minch, 2019b, p. 335). Wereldlijke taken horen bij het christen-zijn, omdat ook de wereld het terrein is van Gods heil. Maar waarop is de politieke houding van het christendom dan gericht? Schillebeeckx' scheppingstheologie, politieke theologie en christologie komen hier volgens Van Erp en Minch samen: *‘door de christologische transformatie van de geschiedenis en het voortdurende werken van Gods genade in de wereld is de mens in staat om samen met God te werken aan de eschatologische vernieuwing en verlossing van de schepping’* (Van Erp & Minch, 2019b, p. 342). De politieke houding van het christendom is gericht op het wijzen naar een vernieuwing en bevrijding van de mensheid en de schepping. Het fundament van het politiek handelen van de kerk is daarom niet ideologisch, maar wel eschatologisch. Schillebeeckx (1977, p. 713) stelt dat de dienst die de kerk aan de wereld bewijst op religieuze doelstellingen gebaseerd moet zijn. Het draait om het praktisch navolgen van Jezus in zijn bevrijdende handelen (Schillebeeckx, 1973, p. 183). De kerk als *bevrijdingsbeweging* staat dus altijd in de context van de verlossing in Christus. De kerkelijke praxis is dan ook gericht op het

duidelijk maken dat de bevrijding en redding die mensen ervaren hen in contact brengt met God (Alpers, 2017, p. 145). Dat wil zeggen: de redding van heel de mens; het heil richt zich op alle aspecten van het mens-zijn. Het is van belang om dit te noemen, want Schillebeeckx stelt dat het heil van God in de wereld niet hetzelfde is als enkel politieke zelfbevrijding of bijvoorbeeld ethiek, ecologie, liturgie, gebed of scholing (Schillebeeckx, 1977, p. 718).

In deze lijn van denken geeft Schillebeeckx wederom de mens de vrijheid om wel of niet met God te werken aan de vernieuwing van de schepping. De mens krijgt deze verantwoordelijkheid van God. Deze visie past bij een gesecculariseerde samenleving waarin God niet meer verantwoordelijk wordt geacht voor de toestand van de wereld. Schillebeeckx (1994, p. 43) ziet secularisatie dan ook niet als bedreiging, maar als de uitoefening van de autonomie van de wereld. In deze gesecculariseerde wereld is het de taak van het christendom om actief mee te doen en eigen politieke dimensies te ontdekken.

Van Erp en Minch vatten samen dat de politieke theologie van Schillebeeckx' gestoeld is op de *'blijvende vrijheid van de wereld als schepping door God'* en op *'het eschatologische voorbehoud als een belangrijk inzicht in die vrijheid die God ons als schepselen heeft gegeven'* (Van Erp & Minch, 2019b, p. 348). De schepping is vrij, maar heeft wel een doel en een taak om een eschatologische vernieuwing in Gods heil te verwezenlijken. Het politiek handelen van de kerk - in de vorm van politiek engagement of in het praktisch bestrijden van machtsongelijkheid - moet gefundeerd en gericht zijn op het eschatologische rijk van God. Politiek engagement van de kerk op grond van Gods belofte in Christus (Schillebeeckx & Schreiter, 1984, p. 182). Een kerk die politiek geëngageerd is, maar niet op de beschreven christelijke fundamenteën, wordt een politieke gemeenschap zonder *'evangelische inspiratie'* (Schillebeeckx & Schreiter, 1984, p. 183). De kerk wordt dan een ideologisch gedreven gemeenschap en verliest de christelijke identiteit.

Naast dat het politieke handelen van de kerk gefundeerd dient te zijn op eschatologisch-gerichte vernieuwing, is ook de naastenliefde een fundament. Volgens Schillebeeckx (1977, p. 721) is de christelijke naastenliefde pas politiek relevant en actief als er een bemiddeling tussen geloof en politiek handelen heeft plaatsgevonden. De kerk is hierin - als sacrament van Gods genade - de plaats waar de naaste als *'sacramenteel teken van Gods liefde'* wordt gezien (Van Erp, 2014, p. 347). Van Erp: *'De naastenliefde zal volgens Schillebeeckx de kerk weliswaar goed doen, maar ze constitueert de kerk niet. Christus is de voorwaarde voor de naastenliefde, in plaats van dat de naastenliefde uit zichzelf de kerk zou constitueren'* (Van Erp, 2014, p. 347).

1.3.2 De geëngageerde kerk

Schillebeeckx' eerder beschreven scheppingstheologie, ecclesiologie en politieke theologie worden concreet uitgewerkt in de jaren 70 als politieke bewegingen van die tijd aangeven dat de samenleving

is vastgelopen (Schillebeeckx & Schreiter, 1984, p. 181). In plaats van dat de kerk zich terugtrekt in de eigen leer, vindt Schillebeeckx dat de kerk zich niet meer afzijdig kan houden van maatschappelijke problemen (Schillebeeckx, 1973, p. 181; Van Erp & Minch, 2019b, p. 345). De kerk is nu als machtsinstituut ook onderwerp geworden van de heersende kritiek op de maatschappij (Schillebeeckx & Schreiter, 1984, p. 181). De kerk moet zich engageren met de samenleving en met maatschappelijke problemen; dat houdt in dat de kerk actief politiek gaat handelen. Schillebeeckx definieert politiek als *'een intensieve vorm van maatschappelijk engagement (...) een engagement toegankelijk voor een ieder'* (Schillebeeckx & Schreiter, 1984, p. 239). Maar op welke wijze dient de kerk politiek actief te zijn volgens Schillebeeckx en waar dient de politiek-betrokken kerk zich op te richten?

In Schillebeeckx' Abraham Kuyper-lezing *'Als politiek niet alles is...'* schetst hij twee tegengestelde opvattingen over de politieke houding van de kerk (Schillebeeckx, 1986, p. 72). Enerzijds klinken er stemmen die pleiten voor een neutrale kerk in sociale en politieke thema's. Schillebeeckx schrijft: *'De kerk, zeggen de voorstanders, heeft geen enkele politieke bevoegdheid, ze heeft niet het beheer over wereldlijke zaken'* (Schillebeeckx, 1986, p. 72). Deze positie pleit sterk voor een autonome politieke rede (Schillebeeckx, 1986, p. 72). Anderzijds is voor veel gelovigen de politieke bevrijding een belangrijk onderdeel van het christelijk geloof (Schillebeeckx, 1986, p. 73). Het heil is gericht op een algehele bevrijding van de mens en daarom kan de kerk - *als universeel heilssacrament* - niet neutraal blijven in sociale en politieke thema's. Schillebeeckx stelt zichzelf de opdracht om *'de evangelische geest te verbinden met politieke wijsheid'* (Schillebeeckx, 1986, p. 73). Hij zoekt naar een positie waarin elementen van beide posities samenkomen. Zo hecht Schillebeeckx belang aan het erkennen van de autonomie van de politieke rede, omdat de kerk zonder die erkenning vervalt in *'autoritair en betweterig clericalisme'* (Schillebeeckx, 1986, p. 74). Maar, het evangelie heeft wel iets te zeggen over de samenleving: *'Naasteliefde (...) ook rechtvaardigheid wordt een ijdel woord, als ze niet leidt tot het oprichten van een rechtvaardige sociale en politieke orde'* (Schillebeeckx, 1986, p. 74). De kerk heeft dus wat te zeggen, vanuit de aanwezigheid van het heil, over onrecht. Volgens Schillebeeckx dient de kerk gericht te zijn op het stimuleren van sociale verantwoordelijkheid en onderlinge solidariteit. Het fundament van politiek handelen, de presentie van het heil en de naastenliefde, moet de christelijke gemeenschappen waakzaam houden en voorkomen dat men zelfgenoegzaam wordt (Van Erp & Minch, 2019b, p. 348). Deze invloed van de kerk op de samenleving is niet gebaseerd op aardse machtsposities, maar op geloof en liefde. De kerk is bovendien niet gebonden aan een enkel politiek, sociaal-economisch systeem. Dat zou de politieke keuzevrijheid beperken en de menselijke verantwoordelijkheid ondermijnen (Schillebeeckx, 1986, p. 74).

Schillebeeckx stelt dat de kerk als instituut van politieke betekenis is, omdat zij als instituut relevant is

voor mensen in de samenleving (Schillebeeckx, 1986, p. 75). Toch zijn ambtelijk-kerkelijke uitspraken op politiek terrein alleen noodzakelijk *'in politieke noodsituaties'* (Schillebeeckx, 1986, p. 76). Juist vanwege de autonomie van de politieke rede dient de kerk zich niet in normale omstandigheden te mengen in de politiek (Schillebeeckx, 1986, p. 76). Maar indien er sprake is van een politieke noodsituatie - Schillebeeckx (1986, pp. 77-78) noemt bijvoorbeeld politieke besluitvorming die enkel op basis van economische prioriteit wordt genomen - moet de ambtelijke kerk politiek actief worden. Hoewel de sociaal-politieke verkondiging van de kerk niet los staat van haar geloofsverkondiging, moet de kerk dan *'niet met belijdenissen, maar met argumenten meedoen aan de maatschappelijke discussie'* (Schillebeeckx, 1986, p. 78). Wat betreft de polarisatie die het politiek handelen van de kerk teweeg kan brengen, heeft Schillebeeckx een duidelijk antwoord. Hij stelt dat polarisatie niet het grootste gevaar voor de kerk is en dat standpunten van de kerk in de hele historie geleid hebben tot polarisatie: *'Men kan de eenheid niet ten koste van het Evangelie bewaren'* (Schillebeeckx, 1986, p. 79).

Samengevat, de politiek is niet almachtig en alwetend en daarom moet de politiek openstaan voor de inbreng vanuit de samenleving en dus ook vanuit kerken. Want het is de taak van de kerk om zich politiek actief, maar tevens *'profetisch-kritisch'* én *'ideologisch-kritisch'* op te stellen als kritisch bewustzijn van de maatschappij en de politieke partijen (Schillebeeckx, 1977, p. 723). *'Politieke relevantie'* hoort volgens Schillebeeckx tot het wezen en de plicht van de ambtelijke kerk, in die zin dat de kerk de waarheid en gerechtigheid bevordert *'op de wijze van geestelijke kracht, kritisch én ethisch, (...) in het hart van de mens de wil levend te houden om de menselijke samenleving om te vormen tot (...) een woonplaats waar het voor iedereen goed wonen is, goed om er te leven'* (Schillebeeckx, 1986, p. 75).

Waar moet het politieke engagement van de kerk zich volgens Schillebeeckx op richten? Het spreken over Gods heil in deze wereld is bovenal gericht op mensen *'die het verst van dit heil zijn verwijderd, mensen die (...) klein worden gehouden, de armen en verdrukten'* (Schillebeeckx & Schreiter, 1984, p. 239). Werkelijk engagement vraagt volgens Schillebeeckx om praxis: *'Waar het op aankomt is niet het luide roepen dat de liefde alles is, maar het daadwerkelijk zorgend verwijlen bij de mensen'* (Schillebeeckx, 1966, p. 135). In het politiek handelen dient de kerk dan ook te zorgen voor een menselijke economie en democratie. In zijn Kuiper-lezing noemt hij een aantal thema's die de mensheid bedreigen, dit is een select aantal voorbeelden: wapenwedloop, volkerentwist, wereldhonger, armoede, werkloosheid, racisme, verloedering van het milieu en de discriminatie van de vrouw en van minderheden (Schillebeeckx, 1986, p. 79). Schillebeeckx is van mening dat een christen daarom de plicht heeft om links te stemmen: *'Ik zie niet in hoe je een andere keuze kan verantwoorden in het licht van de huidige wereldsituatie én in het licht van het Evangelie'* (Oosterhuis & Hoogeveen, 1982, p. 120). Maar voor de kerk geldt dat het overkoepelende begrip, waar de kerk

zich op moet richten, solidariteit tussen mensen is. Dit solidair handelen tegen mensbedreigende gevaren kan de kerk een nieuw en evangeliegetrouw zicht geven op de belijdenissen en hun politieke dimensies.

Het volgende hoofdstuk bespreekt de ecclesiologie van de protestantse theoloog Willem Aalders. Het tweede hoofdstuk heeft een vergelijkbare structuur als dit eerste hoofdstuk. Na het beschrijven van het kerkbegrip van Aalders, staat de verhouding kerk en wereld centraal. Het tweede hoofdstuk sluit af met een beschrijving van de positie van Aalders ten opzichte van de politieke houding van de kerk.

Hoofdstuk 2. De kerk als hart van de wereldgeschiedenis volgens Aalders

In dit tweede hoofdstuk staat de positie van de protestantse theoloog Willem Aalders centraal. In zijn theologische werk schrijft hij meermaals over de kerk en de positie van de kerk in de wereld. Maar ook buiten de academische wereld liet hij zijn visie op de kerk en de tijdgeest horen. In de toenmalige Nederlandse Hervormde Kerk ageerde hij tegen de *vermaatschappelijking* van het evangelie (Snel & Oevermans, 1999). En ook aan de Katholieke Universiteit Nijmegen, waar Aalders van 1967 tot 1975 lector in de protestantse theologie was, richtte hij zijn colleges tegen de *'collectivisering en de versociologisering en de vermaatschappelijking van het Evangelie en van het geloof'* (Snel & Oevermans, 1999).

Dit onderzoek maakt met name gebruik van de teksten van Willem Aalders zelf. Aanvullend wordt er vanuit een aantal interviews met Aalders geciteerd en worden interpretaties van theologen als Huib Klink en Pieter Johannes Stam gebruikt als secundaire literatuur. Wegens het omvangrijke werk van Aalders en de beperkte omvang van deze scriptie, kan niet elk element van Aalders' theologie en ecclesiologie worden besproken. Zo gaat dit onderzoek niet uitgebreid in op de ontwikkeling van de kerkelijke ambten, de kerkgeschiedenis en de betekenis van de kerkvaders en hun theologie. De eerste paragraaf van dit hoofdstuk richt zich op Aalders' visie op het wezen van de kerk. Paragraaf twee zet de verhouding kerk en wereld uiteen en de derde paragraaf gaat in op Aalders' standpunt aangaande de politieke houding van de kerk. Deze tekst zal het begrip 'kerk' niet met een hoofdletter schrijven, tenzij Aalders wordt geciteerd. Aalders doet dit namelijk met regelmaat wel. De kern van het kerkbegrip van Willem Aalders is de kerk als 'Planting van de Vader' (Aalders, 2023/1995, p. 46). De oorsprong van de kerk ligt bij God en in de incarnatie van Jezus Christus (Aalders, 2023/1995, p. 47). Daarom schrijft hij het woord 'kerk', in zijn werk *De Kerk, het hart van de wereldgeschiedenis*, met een hoofdletter: Christus heeft de Kerk zelf geplant en het is daarom de Kerk van Christus (Klink, 2023, pp. 16, 18).

2.1 De kerk als 'Planting van de Vader'

Aalders begint zijn werk *De Kerk, het hart van de wereldgeschiedenis* met het uiteenzetten van de kerk als 'Planting van de Vader' (Aalders, 2023/1995, pp. 45-52). Een kerkbegrip dat hij leent van de Franse theoloog Jean Daniélou. De kerk als 'Planting van de Vader' heeft volgens Aalders een Bijbelse herkomst; Israël wordt meermaals beschreven als ingeplant door God - zie bijvoorbeeld Exodus 15:17 en Psalm 80:9. Het Griekse woord '*phuteia*' betekent het werkwoord *planten* of het zelfstandig naamwoord *het geplante*. Dit *phuteia* heeft in de visie van Aalders twee betekenissen voor het wezen van de kerk. Ten eerste zegt de planting iets over het wonder van de oorsprong van de kerk.

God heeft de kerk geplant, de mens mag zaaien en begieten, maar de kerk heeft een goddelijke oorsprong (Aalders, 2023/1995, p. 46). Ten tweede drukt *phuteia* de historische wording van de kerk, haar plaats in de wereldgeschiedenis, uit. Met andere woorden: de kerk is geplant, heeft wortels, in de wereldgeschiedenis. De kerk als ‘*Planting van de Vader*’ geeft zo enerzijds de goddelijke oorsprong en anderzijds de concrete, historische gestalte van de kerk aan (Aalders, 2023/1995, p. 46). De kerk heeft volgens Aalders dus twee naturen: geestelijk en stoffelijk, hemels en aards.

Deze notie van de twee naturen van de kerk heeft zijn oorsprong in de incarnatie. Het goddelijke is mens geworden. Aalders zegt: ‘*De liefdesbeweging van de Vader naar de wereld in de menswording van de Zoon zet zich voort in de inplanting van de Kerk in de tijd*’ (Aalders, 2023/1995, p. 47). Het heil voegt zich zo in de kerk. Aalders citeert dan ook kerkvader Cyprianus: ‘*Buiten de Kerk geen zaligheid*’ (Aalders, 2023/1995, p. 47). In de teksten van de Bijbelse auteur Lukas ziet Aalders de wereldomvattende reikwijdte van de liefde van God. In het Lukasevangelie vat de auteur de geschiedenis van Jezus Christus, het evangelie en de heilsboodschap voor alle mensen. In *Handelingen* worden de eerste stappen van de christelijke kerk beschreven. Aalders concludeert uit deze twee boeken: ‘*Er is in deze universele liefdesbeweging Gods sprake van historische realiteit die uitstijgt boven die van Israël*’ (Aalders, 2023/1995, pp. 48-49). De nieuwe heilswerkelijkheid, die wordt beschreven in *Handelingen*, houdt het stichten van een kerk in. Aalders ziet het universele heilshandelen van God als een ‘*verkerkelijgingsproces*’ (Aalders, 2023/1995, p. 50). Vanuit Jeruzalem verspreidt de kerk zich tot in Rome en zo ontstaat er een ‘*gemeente uit de heidenen*’: de *Ecclesia* (Aalders, 2023/1995, pp. 50-51). Aalders (2023/1995, p. 51) beschrijft dat deze *ecclesia* - als historische grootheid - de leegte die na Christus’ hemelvaart was ontstaan, vult tot de wederkomst. Samengevat, de kerk is volgens Aalders (2023/1995, p. 51) dus de aardse belichaming van Gods liefde voor de wereld in Christus.

Het beschreven historische bewustzijn van de kerk is volgens Aalders in wezen een eschatologisch bewustzijn. De *ecclesia* - kerk uit de heidenen - is in Christus het volk van God dat leeft in de eindtijd richting het hemels Koninkrijk (Aalders, 2023/1995, p. 60). Aalders schrijft dat de kerk vanaf de eerste eeuwen een sterk politiek-historisch bewustzijn heeft, die uitgedrukt wordt in de Christus-belijdenis van Petrus na de opstanding: ‘*U bent de messias, de Zoon van de levende God*’ (zie Matteüs 16:15, *NBV21*; Aalders, 2023/1995, p. 64). Deze belijdenis wil zeggen dat met Christus, als ‘*drager van de wereldomvattende heilsorde*’, de geschiedenis in een laatste stadium terecht kwam (Aalders, 2023/1995, p. 64). Deze belijdenis is politiek, omdat met deze belijdenis de kerk in conflict kwam met de Romeinse staat. Niet een keizer die goddelijke eer opeist, maar Jezus Christus is de Heer van de wereld. In de *Apokalyps* van Johannes - oftewel het boek *Openbaringen* - heeft Christus zich als ‘*Wereldheiland*’ aan de apostel geopenbaard (Aalders, 2023/1995, pp. 61, 66). Johannes getuigt hierover in zijn *Apokalyps*. Deze getuigenis vormt, volgens Aalders, ‘*het politiek-historisch*

geloofsbewustzijn van de Ecclesia op haar weg door de geschiedenis' (Aalders, 2023/1995, p. 66).

Samengevat, de kerk leeft - volgens Aalders - uit de *'ervaring dat zich in de historische figuur van Jezus Christus, in zijn lijden en sterven, zijn opstanding en hemelvaart, de apokalyptische wending heeft voltrokken en dat die wending het hart en de kern van het Evangelie is'* (Aalders, 1992, p. 196). In het eschatologische visioen dat Johannes beschrijft, betekent de neerdaling van de hemelse stad op aarde het einde van de wereld en de kerk. Aalders benadrukt dat de kerk het eerste teken is van de voltooiing van het goddelijke heilsplan. In en met de kerk is het *'omzettingsproces'* begonnen waarbij de schepping verenigd wordt met Christus (Aalders, 2023/1995, p. 76). Deze toekomstvisie zorgt ervoor dat de kerk een punt van hoop is in een tijd van godsverduistering (Aalders, 2023/1995, pp. 40,76; Aalders, 1992).

De kerk ziet het daarom als haar taak en roeping om, vanuit de geloofservaring, te getuigen van het leven met Christus in God (Aalders, 1992, p. 196). Jezus Christus zelf gaf het zendingsbevel aan de apostelen waarna de gemeente zich verspreidde naar de wereld van de heidenen (Aalders, 2023/1995, p. 84). Zonder het getuigen van Christus - dat hij de Almachtige, de *Pantokrator*, is - kan de kerk onder de heidenen niet bestaan. Deze getuigenis stuwt de wereld naar zijn voltooiing. Sterker nog, door de *johanneïsche getuigenis* - Christus als *Pantokrator* in Johannes' *Apokalyps* - treedt Christus, volgens Aalders, *'al enigszins uit de verborgenheid in de openbaarheid. Hij wordt historische werkelijkheid'* (Aalders, 2023/1995, p. 93). Daarom is het de roeping van de kerk om van deze Jezus Christus te getuigen; Christus wordt in door de getuigenis werkelijkheid.

Wat niet onbenoemd mag blijven is dat het belijden van de kerk volgens Aalders (1992, p. 188) meer behelst dan de redding en de verlossing van de mens in Christus. Het belijden stopt niet bij de bekering - *conversio* - maar bevat ook de hele katholieke Godsleer die schepping en geschiedenis omvat (Aalders, 1992, p. 188). Aalders zegt hiermee dat de kerk niet voltooid is met de bekering van de mens, maar dat bekering en geloof leiden tot een altijddurend gesprek - *conversatio* - met de openbarende God (Aalders, 1992, p. 188). Deze visie, die Aalders opmerkt in de slotboeken van Augustinus' *Belijdenissen*, is de bron van eeuwen theologie en kerkleer. Het gesprek dat Augustinus voert met God *'over hemel en aarde, over tijd en eeuwigheid, over schepping en geschiedenis'*, is het fundament van een theologie waarop de kerk rust (Aalders, 1992, p. 189; zie Augustinus van Hippo, 1948/398, boek X-XIII).

2.2 De verhouding kerk en wereldgeschiedenis: crisis en aanbidding

Aalders noemt in het voorwoord van zijn werk *De Kerk, het hart van de wereldgeschiedenis* dat het

een *'bijna vergeten waarheid is dat de Kerk als zulk een geestelijke gemeenschap in de samenleving een unieke plaats inneemt'* (Aalders, 2023/1995, p. 39). De kerk heeft namelijk als diepste verlangen het meenemen van de naasten in de liefde en aanbidding van God (Aalders, 2023/1995, p. 39). De kerk is zo een missionaire gemeenschap. Aalders (2023/1995, p. 90) stelt dat de kerk - de *ecclesia* - nu een cruciale en laatste periode van haar missionaire bestaan en van haar betrokkenheid bij het wereldse geschiedproces ingaat. Als Jezus Christus zich openbaart als de Almachtige, de *Pantokrator*, komt het belijden en de evangelie-prediking van de kerk op het terrein van de wereld en de wereldpolitiek. De kern is dat God de wereld wil verlossen, daar moet de kerk van getuigen. Maar deze getuigenis in de wereld leidt tot een spanningsveld tussen de wil van God en de wil van de wereld - de menselijke wil. De kerk is volgens Aalders *'het slagveld van de strijd tussen Gods wil en de menselijke wil'* (Aalders, 2023/1995, pp. 296-296). In de wereld heeft de kerk echter de taak om als *Planting van de Vader* trouw te zijn aan haar taak en dus een getuigende kerk te zijn (Aalders, 2023/1995, pp. 307-308).

2.2.1 De kerk in crisis

De West-Europese kerk is volgens Aalders in geestelijke verwarring geraakt door de dynamieken van de moderne geschiedenis. De zelfontplooiing van de vrije mens sluit moeilijk aan bij een evangelie van zonde en genade. De kerk moet zich opeens verhouden tot de emancipatie van het volk en ideologieën als het socialisme, liberalisme en humanisme (Aalders, 1977, pp. 122-154; Aalders, 2023/1995, pp. 299-301). In een sterk veranderende tijd na de Tweede Wereldoorlog en door de opkomende secularisatie is de aanwezigheid en invloed van de kerk niet vanzelfsprekend meer. De kerk wankelt en zoekt naar stevige wortels en fundamenten. Aalders (2023/1995, p. 304) stelt dat de kerk in een *'chronische crisis'* is terechtgekomen. Deze crisis komt doordat de kerk, in een dynamische tijd, geen antwoord of theologische doordenking heeft op de vragen van de tijd (Aalders, 1968, pp. 7-9). Een gevolg van de crisis - volgens Aalders een *'geloofscrisis'* (Aalders, 1971, p. 445) - van de kerk is een godsverduistering en het opkomen van het moderne atheïsme. Aalders (1992, pp. 195-196) ziet in het moderne atheïsme het gemis van een kerk, en dat klinkt als een klacht en een verwijt. Een kerk, op het fundament van Augustinus' theologie, als geloofsgemeenschap gefundeerd op de bekering - *conversio* - die de universele, katholieke levens- en wereldbeschouwing bevat (Aalders, 1992, p. 196). Aalders plaatst dit omvangrijke kerkbegrip altijd in de context van de wereldgeschiedenis: *'Een kerk als waarvan de apostelen Petrus, Paulus en Johannes het fundament hebben gelegd en waarvan de kerkvaders Athanasius en Augustinus de geestelijke muren hebben opgetrokken'* (Aalders, 1992, p. 196). Deze kerk is gefundeerd op de historische figuur van Jezus Christus, die de kern van het evangelie is (Aalders, 1964, p. 5). Zonder deze kerk, waaraan Europa geestelijk is verbonden, zal Europa niet meer christelijk zijn. De val van de kerk en het christendom in Europa, vergelijkt Aalders met het verdwijnen van Jeruzalem, Rome en Byzantium (Aalders, 1992, p. 196). Aalders ziet secularisatie dan ook als een geestelijk gevaar, want het is het gevolg van *'een*

vervreemding van het bijbelse denken' (Aalders, 1968, p. 55).

Deze beschreven crisis van de kerk wordt, volgens Aalders, veroorzaakt door een identiteitsvraag binnen de kerk zelf en niet door de wereld. De identiteitsvraag is een bestaansvraag, een religieuze vraag naar de zin van de tijd en de geschiedenis (Aalders, 2023/1995, p. 308). Aalders noemt het risico dat de kerk zich als een Martha gedraagt en alleen bezig is met *'de vele actuele tijdsragen, dat zij aan deze unieke en fundamentele, religieuze vraag niet toekomt'* (zie Lucas 10:38-42; Aalders, 2023/1995, p. 309). In revolutionaire tijden dient de kerk zich met ontferming en mededogen te vervullen en een klacht uit te spreken over de tijd voor het aangezicht van God. Dan is de kerk in de wereld een plaats waarvan klachten naar God toe klinken. Zo is - volgens Aalders - *'de Kerk als het hart van de wereldgeschiedenis'* (Aalders, 2023/1995, p. 309). Maar zolang de bestaansvraag in de kerk onbeantwoord blijft zal de crisis voortduren en zullen scepticisme en agnosticisme het evangelie overstemmen.

2.2.2 Verticale relatie als antwoord op de crisis

Het antwoord op de bestaansvraag van de geschiedenis vindt Aalders in de *Apokalyps* van de apostel Johannes (Klink, 2023, pp. 26-27). In het visioen openbaart God zich als de Heer van de tijden, want hij draagt het boek van de tijdperken en de tijdstippen. De essentie van het visioen is volgens Aalders dat Jezus Christus gelijk is aan God en dat deze Christus als Wereldheiland de wereldgeschiedenis zal leiden naar eeuwige heerschappij. Tot die wereldgeschiedenis behoort ook de kerk, die in de *Apokalyps* beschreven staat als de zeven gemeenten, de *ecclesia* (Aalders, 2023/1995, pp. 315-316). Aalders noemt *Apokalyps* daarom het meest kerkelijke en meest op de geschiedenis betrokken Bijbelboek: *'Het legt een directe betrekking tussen Jezus Christus, de Ecclesia en de geschiedenis'* (Aalders, 2023/1995, p. 315). De kerk komt haar crisis te boven door zich te laten onderwijzen door de *Apokalyps*, het boek dat wijst op de taak van de kerk om getuige te zijn van Christus *Pantokrator* die alle macht heeft in de hemel en op aarde (Aalders, 2023/1995, p. 317). Aalders benadrukt zo het belang van de verticale relatie van de kerk tot God (Klink, 2023, p. 1). Als de kerk zich het evangelie van Christus *Pantokrator* eigen maakt, dan heersen niet de zorg, angst en het nihilisme, maar is zij vervuld van dankbaarheid en lofprijzing (Aalders, 2023/1995, pp. 318-319). De kerk is tegelijkertijd niet blind voor de tijd en de geschiedenis. Klink (2023, p. 14) stelt dat Aalders wilde dat de kerk *'actueel zou belijden'*. De verkondiging van de kerk dient bijvoorbeeld gericht te zijn op de verleidingen en gevaren van de wereld die het evangelie aanvechten. De kerkvisie van Aalders komt zo tot uitdrukking in het bekende citaat: *'in de wereld, maar niet van de wereld'* (Aalders, 2023/1995, p. 321). Of met andere woorden van Aalders (2023/1995, p. 322): de kerk dient uitgesproken christelijk te zijn in een niet-christelijke wereld.

2.3 De politieke houding van de kerk volgens Aalders

In 1967 stellen predikanten en theologen - waaronder Willem Aalders - binnen de Nederlandse Hervormde Kerk een *'Open brief'* op waarin zij hun zorgen uiten over de nood van de kerk (Aalders et al., 1967; Aalders, 1984, pp. 11-20). Deze nood van de kerk wordt beschreven in de woorden *'verpolitiserings'* of *'vermaatschappelijking'* (Aalders et al., 1971, p. 445). Een paar jaar later, in 1971, gebeurt dit opnieuw onder de naam *'Getuigenis'* (Aalders et al., 1971). Aalders was betrokken bij het opstellen van beide teksten en deze brieven reflecteren dan ook zijn visie op de politieke houding van de kerk. De teksten komen ook overeen met de beschreven ecclesiologie die in zijn werk wordt uiteengezet (Snel & Oevermans, 1999). Beide teksten werden gepubliceerd in het weekblad *De Waarheidsvriend*, een tijdschrift van de Gereformeerde Bond: een vereniging binnen de toenmalige Nederlandse Hervormde Kerk - nu PKN. Na het publiceren van de *'Open brief'* schreven de opstellers ook nog een *'Nadere verklaring'* om bepaalde punten nader toe te lichten. Deze verklaring is geheel opgenomen in het werk van Pieter Johannes Stam over dr. W. Aalders (Stam, 2010, pp. 210-216).

2.3.1 In verzet tegen de *'vermaatschappelijking'* van het evangelie in de kerk

Zowel *'Open brief'* als *'Getuigenis'* ageren tegen de vermaatschappelijking en verhorizontalisering van het evangelie en van de kerk. De precieze reden van het opstellen van de *'Open brief'* is een ongerustheid over *'de geestelijke gesteldheid van de Hervormde Kerk en over de wijze, waarop zij in haar prediking, belijden en theologie, in haar apostolaire, diaconale en oecumenische activiteiten naar buiten treedt en haar plaats in de Nederlandse samenleving van de naoorlogse jaren inneemt...'* (Aalders et al., 1967, p. 337). Het kernbegrip van deze zorg is apostolaat en het apostolaire gezichtspunt dat na de Tweede Wereldoorlog de Hervormde Kerk beheerst. Theoloog en docent kerkrecht Pieter van den Heuvel definieert 'apostolaat' als: *'de roeping van de kerk om met de apostolische boodschap, met het Evangelie van het Koninkrijk van God, in de wereld te staan'* (Van den Heuvel, 2001, hoofdstuk 7). De zorg is dat het in de Hervormde kerk enkel gaat over de wijze waarop de kerk zich dient te verhouden tot de wereld. In het werk *Theologie der verontrusting* is Aalders verontrust dat het in de kerk alleen maar gaat over het thema *'Kerk en wereld'* (Aalders, 1968, p. 9). Aalders (1970, pp. 115, 118) vindt dat de Hervormde Kerk het evangelie en de verzoening niet meer in het middelpunt zet en Christus verwereldlijkt. De opstellers van de *'Open brief'* stellen dat de *'heersende theologisch-apostolaire stroming van de Kerk'* zorgt voor de verwaarlozing van taken als prediking, zielszorg en catechese (Aalders et al., 1967, p. 337). Aalders is van mening dat er te veel aandacht uitgaat naar de horizontale dimensie van de kerk en te weinig naar de verticale dimensie, want hoe is apostolaat mogelijk als er geen geestelijk fundament in de gemeente aanwezig is (Aalders et al., 1967, p. 337; Klink, 2023, p. 1)? De conclusie is stevig: *'Het apostolaire uitgaan in de wereld heeft het geestelijk leven in de Kerk arm en schaars gemaakt, de prediking vervlakt en verschraald, het belijden verzwakt en ondermijnd'* (Aalders et al., 1967, p. 338). Eenzelfde conclusie van de

‘verschraling van de tijd’ trekt Aalders in het werk *In verzet tegen de tijd* als hij schrijft dat men in deze tijd leeft en sterft met ‘*een verschaald minimum aan Godservaring en geloofskennis*’ (Aalders, 1964, p. 92).

Aalders is kritisch op de wijze waarop over de verhouding van Kerk en wereld wordt nagedacht. Het optimistisch denken over de wereld zorgt ervoor dat begrippen als oordeel, zonde en verlorenheid niet meer klinken. Het christelijk geloof wordt aangepast aan het hedendaagse wereldbeeld. Kortom, ‘*de bijbelse Boodschap wordt ingevoegd in de moderne existentie. En wat zich niet laat aanpassen en invoegen, wordt als onnodige en overbodige ergernis ter zijde geschoven*’ (Aalders et al., 1967, p. 338). Dit punt is het kernpunt van zorg van de opstellers van het ‘*Getuigenis*’. Aalders en de andere auteurs (1971, p. 445) stellen dat het christelijk geloof niet vereenzelvigd dient te worden met maatschappelijke en politieke posities en uitgangspunten. Aalders: ‘*Ons Getuigenis richt zich met name tegen (...) een verpolitiserings en vermaatschappelijking van het Heil in de zin van een opstand tegen de gevestigde orde (...) en een omverwerping van de huidige maatschappelijke, politieke orde en structuren*’ (Aalders et al., 1971, p. 445). Deze vermaatschappelijking van de kerk wordt gedreven door ideologie en dat leidt volgens Aalders (1977, p. 158) tot revoluties die haaks staan op de ‘*onveranderlijke beginselen*’ van het evangelie. Als voorbeeld van de vermaatschappelijking van de kerk noemt Aalders het evangelische thema van de liefdes- en geloofsgemeenschap van mensen die door God gesmeed wordt. In de moderne kerk stelt men er *solidariteit* en *medemenselijkheid* voor in de plaats. Termen die volgens Aalders (1964, pp. 76-77) thuishoren in het bedrijfsleven en niet in de kerk. Aalders (1964, p. 92) ziet dat de kerk zich aan de moderne mens aanpast en de ‘*taal van de straat*’ gaat spreken. Tot op hoge leeftijd blijft Aalders het verzet tegen de vermaatschappelijking van het evangelie volhouden. In 1999, in een interview in het tijdschrift *Wapenveld*, zegt Aalders over de kerk: ‘*Wil ze werkelijk effect hebben, dan moet prediking persoonsgericht zijn, en geen maatschappelijk appèl of iets dergelijks*’ (Snel & Oevermans, 1999).

Wat is volgens Aalders de bron van de beschreven ontwikkelingen? Aalders (1984, pp. 188-197; Snel & Oevermans, 1999) stelt dat de bron van de verhorizontalisering van het evangelie de bevrijdingstheologie is. Hij ageert stevig tegen deze bevrijdingstheologie die pleit voor verziende naastenliefde, met trefwoorden als ‘*onderdrukking, bevrijding (...) hoop, gerechtigheid, protest (...) solidariteit*’ (Aalders, 1984, 191). Volgens Aalders is de kern van het evangelie niet de bevrijding, maar de verlossing. Het verschil is dat de verlossing de mens naar het eeuwige leven brengt, de verlossing ontstijgt de aardse dimensie en de bevrijding doet dat niet. Bevrijdingstheologie leidt zo - volgens Aalders (1984, p. 193) - tot vervlakking en vermaatschappelijking van het evangelie. Geloof dat alleen maar gericht is op de wereld is een geloof zonder God, zonder eeuwigheid en zonder verlossing (Aalders, 1984, p. 194). Hoewel Aalders strijd tegen de verwereldlijking van het evangelie en de bevrijdingstheologie, stelt hij niet dat het liefhebben van God tegengesteld aan het dienen van

de naaste zou zijn. Aalders: *'de tijd en liefde aan God gegeven, komen de mens en de wereld ten goede'* (Aalders, 1964, p. 68).

Waar dienen de kerk en haar prediking dan wel op gericht te zijn? Aalders wil geen verwereldlijkt christelijk activisme en geen ideologie, maar wil in de kerk prediking en belijdenissen over het heil van Christus (Aalders, 1968, pp. 12-13; Aalders, 1977, pp. 155-156; Aalders et al., 1971, p. 445). Het zwaartepunt van de prediking moet niet liggen in de solidariteit met de moderne mens of in het staan in de wereld en in de cultuur (Aalders, 1968, p. 77). Wat ontbreekt in de kerk is - volgens Aalders - de *'rechte prediking'* waarin plaats is voor Evangelie en Wet, voor redding en verlorenheid, voor hemel en hel (Aalders, 1967, p. 338; Aalders, 1968, p. 79; Aalders, 1984, p. 18-19). Volgens Aalders (1964, pp. 73-74) zoekt de mens in de kerk een uitzicht op de toekomst, de eeuwigheid. En dan wil men geen woorden zonder *'geest en kracht'* horen. De primaire taak van de prediking is het prediken van Gods Woord waarin God in Christus tot ons komt (Aalders, 1968, pp. 80-81). In dit prediken gaat het om de gekruisigde en opgestane Christus die de wereld heeft verzoend door zijn dood. Hierin heeft de prediking tevens oog voor de wederkomst van Christus en de ernst van het oordeel (Aalders, 1968, pp. 81, 87). Aalders: *'Daarom zal de prediking der Kerk de mensen moeten oproepen tot persoonlijk geloof en bekering'* (Aalders et al., 1971, p. 446). Samengevat, de boodschap die vanuit de kerk uitgaat, mag niet losstaan van het Woord van God (Aalders, 1968, p. 89).

2.3.2 De kerk is niet uit op politieke macht

Bovenstaande paragrafen beschrijven Aalders' visie op de boodschap die van de kerk uit dient te gaan en waarvan de kern de rijkdom van de genade en verlossing die in Christus' verzoeningswerk is geopenbaard is. Vrede en gerechtigheid zijn in Christus al gerealiseerd en de toegang tot die vrede en gerechtigheid is geloof (Aalders, 1984, p. 26). Op deze wijze dient de kerk - volgens Aalders - te spreken over politieke en sociale vrede en gerechtigheid, want *'dan zou zij spreken in geloofsgemeenschap met de Kerk van alle eeuwen'* (Aalders, 1984, p. 26). Als de kerk belijdt dat Christus de vrede en gerechtigheid al heeft volbracht, gehoorzaamt zij ook aan de goddelijke roeping om te belijden (Aalders, 1984, p. 26). Dit belijden van de kerk is gericht op het Koninkrijk van God, maar dat is in de eerste plaats geen verandering van een politieke orde. Het Koninkrijk van God houdt een verandering in in de verhouding tot God en de naaste. Aalders (1971, p. 445) stelt dat een protest tegen onrecht in de samenleving steeds in verband met *'de innerlijke verhouding tot God en de medemens in geloof en bekering'* dient te staan. Het *'Getuigenis'* stelt dat politieke en maatschappelijke problemen opgelost kunnen worden als de mens een vernieuwd leven in Christus heeft. De prediking van de kerk moet zich daarom niet enkel met politieke problemen bezighouden, maar primair met het geloof en de persoonlijke bekering van de mens (Aalders et al., 1971, pp. 446-447).

Het belijden en navolgen van Christus kan de kerk - volgens Aalders in de *'Nadere verklaring'* - alleen in wereldse nederigheid, gelijk aan de *'knechtsgestalte van Christus'* (Stam, 2019, p. 213). De kerk moet daarom geen eer, macht of invloed nastreven en niet wereldgelijkvormig worden. De kerk dient zich niet te gedragen als werelds machtsinstituut, maar daarentegen in wereldse zwakheid Woord en Geest centraal te stellen (Stam, 2010, p. 213). Deze tekst is duidelijk en pleit voor een kerk die niet uit is op politieke macht en invloed. De kerk heeft immers de kracht van het Woord dat elk ander gezag overbodig maakt. Aalders vat dit begrip samen: *'In de gestalte van wereldse armoede, zwakheid en geringheid is zij [de kerk] door het Woord rijker, sterker, machtiger dan in welke wereldse gedaante ook, omdat Christus Zijn genade in zwakheid volbrengt'* (Stam, 2010, p. 213). Vanuit het besef van de vergankelijkheid van het leven gaat een gelovige - volgens Aalders - niet mee in een politieke druk om het heil zelf *'hier en nu'* te moeten verwezenlijken (Aalders et al., 1971, p. 445).

In de bundel *De tijdgeest weerstaan* is een artikel opgenomen waarin Aalders (1984, pp. 184-188) ingaat op het besluit van de synode van de Hervormde Kerk om Nederland kernwapen-vrij te maken. In deze concrete casus heeft de kerk een politiek statement gemaakt. Aalders reageert met stevige bewoordingen: *'In haar kortzichtigheid en naïviteit heeft zij [synode van de Hervormde Kerk] niet kerk en volk gediend, maar een fanatieke actiegroep'* (Aalders, 1984, p. 184). Opvallend is dat Aalders niet alleen het politieke statement hekelt, maar ook de inhoud van het statement. Hij waarschuwt voor het communisme en stelt dat men in de kerk niet naïef dient te zijn ten opzichte van deze ideologie (Aalders, 1984, pp. 184-186). De kerk dient haar ogen dus niet voor de geschiedenis en de hedendaagse tijd te sluiten, maar ze dient waakzaam te zijn.

In veel werken van Aalders schemert de zorg over de politieke houding van de kerk, die zijn oorsprong vindt in de heersende bevrijdingstheologie, door. Om niet geërgerd te raken, schrijft hij dat mensen dan *'bewust en nadrukkelijk afstand moeten nemen van de officiële, publieke gestalte van de kerk en haar woordvoerders'* (Aalders, 1984, p. 197). Toch is er ook hoop voor de kerk. Die hoop ligt in haar goddelijke oorsprong, de kerk als *'Planting van de Vader.'*

Hoofdstuk 3. Vergelijking en hedendaagse posities

Het derde hoofdstuk vergelijkt in de eerste paragraaf de posities van Schillebeeckx en Aalders en zet de overeenkomsten en verschillen uiteen. Deze vergelijking richt zich met name op de theologische visies van Schillebeeckx en Aalders rondom de positie van de kerk in de wereld en de politieke houding van de kerk. Er zijn uiteraard meer verschillen, want een katholieke theologie onderscheidt zich op meerdere punten van een protestantse theologie. Gezien het onderwerp en de centrale onderzoeksvraag van deze masterscriptie richt dit hoofdstuk zich dus hoofdzakelijk op visies ten aanzien van de kerk in de wereld.

Naast een vergelijking tussen de visies van Schillebeeckx en Aalders beschrijft dit hoofdstuk in de tweede paragraaf posities die in het hedendaagse debat aangaande kerk en politiek aanwezig zijn. In het debat over kerk en politiek in de periode na het Tweede Vaticaans concilie vertegenwoordigen Schillebeeckx en Aalders twee flanken. De actuele discussie aangaande de verhouding kerk en politieke samenleving kent vele posities en standpunten, meer dan er beschreven worden in dit hoofdstuk. Het doel van het beschrijven van de hedendaagse posities is het aantonen dat de uitgangspunten van Schillebeeckx en Aalders nu eveneens de twee flanken van de hedendaagse discussie zijn. Weliswaar worden de uitgangspunten door andere theologen verwoord, toch zijn de posities van Schillebeeckx en Aalders ook nu de twee uitersten in het debat.

Wegens de beperkte omvang van de scriptie werkt deze paragraaf drie posities uit die het diverse veld van posities omtrent de politieke houding van de kerk omvatten. Dit onderzoek bevat zo een ideaaltypische indeling van het spectrum aan posities omtrent kerk en politiek. Concreet zijn de drie posities: (1) de kerk heeft een politieke taak in de wereld - een positie in lijn met Schillebeeckx, (2) de kerk stimuleert gelovigen in hun politieke taak en (3) de kerk moet zich terughoudend ofwel afzijdig houden van de politiek - een positie in lijn met Aalders. Uiteraard heeft elke theologische positie zijn eigen nuances, maar globaal zijn dit de drie bestaande uitkomsten van de veelheid aan posities.

3.1 Overeenkomsten en verschillen posities Schillebeeckx en Aalders

Op basis van de beschreven posities van Edward Schillebeeckx en Willem Aalders in respectievelijk het eerste en het tweede hoofdstuk zijn de overeenkomst en verschillen in deze paragraaf uiteengezet. De subparagrafen staan beknopt stil bij de overeenkomsten en verschillen in het kerkbegrip, de verhouding kerk en wereld en de politieke houding van de kerk volgens Schillebeeckx en Aalders.

3.1.1 Het kerkbegrip

De eerste overeenkomst tussen Schillebeeckx en Aalders betreft het wezen van de kerk: Christus. Beide theologen beschouwen de kerk niet zonder Christus (Schillebeeckx & Schreiter, 1984, p. 186; Aalders, 2023/1995, p. 60). Schillebeeckx (2014a, p. 70) benadrukt dat de kerk de gemeenschap tussen mens en God door en in Christus belichaamt. De kerk is zo het lichaam van Christus dat het heil van God - bewerkstelligt door Christus - toont op aarde. Aalders (2023/1995, pp. 45-52, 60) stelt eveneens dat de kerk van Christus is, want God zelf heeft de kerk geplant en in Christus behoren de heidenen tot het volk van God dat leeft met het oog gericht op Gods koninkrijk. Beide theologen impliceren: Christus is het fundament en het wezen van de kerk. In dezelfde lijn een tweede overeenkomst: in de kerk wordt het universele heilshandelen van God zichtbaar. Waar Schillebeeckx de kerk definieert als *'universeel heilssacrament'* noemt Aalders het *'universele heilshandelen Gods'* een *'verkerkelijingsproces'* (Schillebeeckx, 1968, p. 40; Aalders, 2023/1995, p. 50). Gods heil wordt volgens beide theologen zichtbaar in de kerk.

Een derde overeenkomst is de kerk als teken van Gods liefde voor de mens. Schillebeeckx (1966, p. 131) meent dat Gods heil - waarvan de kerk een universeel sacrament (teken) is - een toonbeeld is van Gods liefde voor de mens. De kerk - waarin dat heil zichtbaar gemaakt wordt - is dus tevens het teken van Gods liefde. Ook Aalders (2023/1995, p. 47) volgt dit kerkbegrip als hij spreekt over de *'universele liefdesbeweging Gods'* die zich als het ware nestelt in de kerk. In de kerk, in het tonen van Gods heil en genade, ziet men Gods liefde voor de mensheid (Aalders, 2023/1995, p. 51). De wezenlijke verschillen omtrent de functie van de kerk hebben met name betrekking op de verhouding kerk en wereld en worden daarom in de volgende subparagraaf besproken.

3.1.2 Kerk en wereld

Een van de belangrijkste verschillen tussen Schillebeeckx en Aalders is de visie op de aanwezigheid van het heil in de wereld. Schillebeeckx (1989, pp. 33, 43-44) stelt dat het God al aanwezig is in de wereld - ook buiten de kerk - en zijn genade is al werkzaam in de mensheid. De wereld is de plaats van de genade, de plek waar buiten geen heil is. (Schillebeeckx, 1966, pp. 129-130; Schillebeeckx, 1989, p. 31). Dat Aalders Gods heilshandelen als een *'verkerkelijingsproces'* beschrijft, betekent dat het heil zich op aarde openbaart door de kerk (Aalders, 2023/1995, p. 50). Aalders (2023/1995, p. 47) stelt dan, in tegenstelling tot Schillebeeckx visie op het heil in de wereld, dat er buiten de kerk geen heil te vinden is. Dit verschil is zogezegd cruciaal, want hiermee heeft de kerk een radicaal andere functie in de wereld. De kerk is volgens Schillebeeckx de belichaming van Christus' al gerealiseerde aanwezigheid in de wereld (Van Erp, 2014, p. 348). De functie van de kerk in die wereld is de bemiddeling van het heil en dit doet de kerk door middel van het tonen van Gods heil: in de praktijk en in het handelen Christus achterna (Van Erp & Minch, 2019b, p. 354; Schillebeeckx, 1989, p. 33). Aalders (2023/1995, p. 93) beschouwt getuigen en verkondigen als de primaire taak van de kerk.

Een volgend cruciaal verschil tussen Schillebeeckx en Aalders is de visie op het ‘waarheen’ van de mensheid en de wereld. Waar Schillebeeckx de nadruk legt op de bevrijding, vernieuwing en vermenschlijking van de wereld, benadrukt Aalders de verlossing van de individuele mens (Van Erp & Minch, 2019b, p. 342; Aalders et al., 1971, p. 446). Aalders (1984, p. 173) merkt op dat het evangelie stelt dat de wereld en de mens ‘verlost’ moeten worden, en niet ‘bevrijd’ of ‘verbeterd’. Dit heeft implicaties voor de beweging die vanuit de kerk uitgaat. Schillebeeckx pleit voor een kerk die zich richt op de vernieuwing van de wereld: een horizontale beweging de wereld in. Aalders daarentegen pleit voor een kerk die zich richt op de innerlijke mens en zijn relatie met God: een verticale beweging richting God (Aalders et al., 1971, p. 445). Schillebeeckx is gevormd door de bevrijdingstheologie en ziet de kerk als instrument om de wereld te bevrijden en te vernieuwen. Aalders (1984, p. 193) ageert juist tegen de bevrijdingstheologie die volgens hem leidt tot de vermaatschappelijking van het evangelie. Samengevat, de kerk van Schillebeeckx richt zich primair op de bevrijding van de wereld en de kerk van Aalders richt zich bovenal op de individuele verlossing van de mens.

Het verschil in de horizontale en verticale beweging vanuit de kerk heeft een fundamentele theologische oorzaak. Schillebeeckx gaat uit van een wereld waarin heil en gerechtigheid aanwezig zijn, maar nog wel door kerkelijke praxis en menselijk handelen gerealiseerd moeten worden. Aalders benadrukt dat de vrede en gerechtigheid al in Christus zijn gerealiseerd. Door het geloof krijgt de mens toegang tot dit heil (Aalders, 1984, p. 26). De kerk moet de mens dus aansporen om te geloven. Het Koninkrijk van God wordt, in lijn met Aalders, gerealiseerd door een verandering in de verhouding tussen mens en God en, in lijn met Schillebeeckx, gerealiseerd door een vernieuwing van de wereld. In deze vernieuwing heeft de kerk ook een politieke taak.

3.1.3 Politieke houding van de kerk

Zowel Schillebeeckx als Aalders willen dat de kerk actueel belijdt en zich bezighoudt met de tijd (Schillebeeckx & Schreiter, 1984, p. 240; Klink, 2023, p. 14). Toch, vanuit het cruciale verschil van de horizontale beweging tegenover de verticale beweging van de kerk vloeit een verschil in visie op de politieke houding van de kerk voort. Schillebeeckx (1986, p. 76) pleit voor een geëngageerde kerk; de kerk kan in deze tijden vol maatschappelijke ongerechtigheid niet zwijgen en moet zich mengen in de politiek. Het is de fundamentele taak en plicht van de kerk om te zorgen voor een wereld als menswaardige woonplaats (Schillebeeckx, 1986, p. 75). Aalders staat lijnrecht tegenover deze visie en stelt dat de kerk zich primair moet richten op de bekering van het individu (Aalders et al., 1971, pp. 446-447; Stam, 2010, p. 213). In het licht van Christus en zijn verzoening komen maatschappelijke problemen in een ander licht te staan. De kerk dient, als navolger van de dienende Christus, geen politieke invloed na te streven (Aalders et al., 1971, p. 445). Een overeenkomst is dat ook Schillebeeckx (1973, p. 183) pleit voor een kerk die Christus volgt, maar dan gericht op het praktisch navolgen van Jezus in zijn bevrijdende handelen.

Ten aanzien van het fundament van het handelen van de kerk denken Schillebeeckx en Aalders gelijk: ideologie is geen goed uitgangspunt. Toch liggen er twee verschillende theologische redeneringen aan deze visie ten grondslag. Aalders stelt dat ideologie leidt tot revolutie en dat staat haaks op de ‘onveranderlijke beginselen’ van het evangelie. Aalders (1977, p. 158) merkt op dat revoluties streven naar menselijke vrijheid gefundeerd op het ongeloof. Ideologie hoort daarom niet thuis in de kerk, want zij leidt tot revolutie en het verstoten van Christus. Aalders heeft daarom het doel om ‘*het Evangelie vrij te houden van deze nieuwe politieke en ideologische binding*’ (Snel & Oevermans, 1999). Hij bestrijdt de ideologisering van het christelijk geloof waardoor het geloof vereenzelvigd wordt met een revolutie-ideologie (Aalders et al., 1971, p. 446). Hij plaatst pertinent het evangeliebelijden van de kerk tegenover ideologieën (Aalders, 1977, p. 156). Schillebeeckx (1977, p. 713) daarentegen plaatst ideologisch handelen tegenover eschatologisch handelen. Het handelen van de kerk dient gericht te zijn op de vernieuwing en bevrijding van de wereld. Dit eschatologische doel moet de kerk drijven en niet een zekere ideologie. Sterker nog, Schillebeeckx (1977, p. 723) vindt dat de kerk zich ‘*ideologisch-kritisch*’ dient op te stellen in de samenleving.

Concluderend, hoewel het kerkbegrip van Schillebeeckx en Aalders grotendeels overeenkomsten - Christus is het wezen van de kerk - bevat, leidt een verschil in inzicht over de aanwezigheid van het heil in de wereld tot een wezenlijk onderscheid in de visie op de functie van de kerk in de wereld. Schillebeeckx pleit voor een horizontale beweging vanuit de kerk, gericht op de bevrijding van de wereld, en Aalders benadrukt een verticale beweging vanuit de kerk, gericht op de verlossing van de individuele en innerlijke mens. Om de wereld te bevrijden en te vernieuwen heeft de kerk de taak en plicht om ook politiek te handelen, aldus Schillebeeckx. Daarentegen ageert Aalders tegen deze vermaatschappelijking van het evangelie en het handelen van de kerk. De kerk heeft de primaire taak om mensen op te roepen tot persoonlijk geloof en bekering (Aalders et al., 1971, p. 446).

3.2 Hedendaagse theologen over de politieke houding van de kerk

Net als Schillebeeckx en Aalders hebben ook hedendaagse theologen visies op de wijze waarop de kerk zich dient te verhouden tot de politiek. Schillebeeckx en Aalders vertegenwoordigen in hun tijd twee flanken van het theologische debat over de politieke houding van de kerk. De functie van deze paragraaf is laten zien dat de visies van Schillebeeckx en Aalders - de toenmalige flanken - eveneens in het hedendaagse debat de uitersten zijn. Het theologische veld van posities rondom kerk en politiek is zo niet wezenlijk veranderd in de afgelopen decennia.

In handboeken als *The Cambridge Companion to Christian Political Theology* en *The Oxford Handbook of Ecclesiology* komen verschillende posities aan bod. (Hovey & Phillips, 2015; Avis, 2019). Interessant is ook het werk *Five Views on the Church and Politics* dat vijf verschillende

posities in de hedendaagse discussie rondom kerk en politiek onderscheidt: anabaptist, luthers, black church, gereformeerd, katholiek (Black & Gundry, 2015, pp. 9-16). Deze paragraaf volgt deze specifieke indeling niet. Wegens de beperkte omvang van deze scriptie schetst deze paragraaf beknopt drie ideaaltypische posities die het geheel van theologische posities omvatten. Een positie staat in lijn met Schillebeeckx, een in lijn met Aalders en de derde positie vertegenwoordigt een midden-standpunt: (3.2.1) kerk heeft een politieke taak in de wereld - een positie in lijn met Schillebeeckx, (3.2.2) kerk stimuleert gelovigen in hun politieke taak en (3.2.3) kerk moet zich terughoudend ofwel afzijdig houden van de politiek - een positie in lijn met Aalders.

3.2.1 Positie: kerk heeft een politieke taak

De Britse theoloog Elaine Graham (2014, p. 235) betoogt dat christenen zich meer bezig moeten houden met het welzijn van de samenleving. God is immers aanwezig in de wereld, de plaats waar mensen God en het heil ervaren (Graham, 2013, pp. 136-137). Graham (2014, pp. 245-247) stelt het begrip ‘apologetiek’ centraal en betoogt dat de publieke theologie zich - net zoals de geloofsverdedigers in de eerste eeuwen van het Christendom - actiever dient uit te spreken over de relevantie van het geloof in de samenleving. De hedendaagse publieke theologie heeft een taak: *‘post-secular public theology must maintain its vocation to ‘speak truth to power’*” (Graham, 2014, p. 249). Dit spreken is, volgens Graham (2014, p. 249), met name gericht op het welzijn van de armen en gemarginaliseerden. Graham (2014, pp. 235, 249) ziet ook een taak voor de kerk, namelijk het in staat stellen en stimuleren van gelovigen en publieke theologen om apologetisch te handelen, om op te komen voor de zwakken in de samenleving. In kerkelijke gemeenschappen wordt het fundament gelegd voor een zelfverzekerde publieke theologie. Graham fundeert haar visie op een kerkbegrip waarin de kerk is gevormd door God in Christus en gericht op het algemeen welzijn van de hele schepping. De kerk beweegt gelovigen om te streven naar waarden als rechtvaardigheid, solidariteit en menselijke waardigheid (Graham, 2014, p. 244). Grahams visie is hierin gevormd door de Amerikaanse theoloog Max Stackhouse (Graham, 2014, pp. 243, 250). Hij benadrukt het belang van publieke theologie, omdat religie zich altijd verhoudt tot het publieke leven. Religie zegt namelijk hoe individuen en samenlevingen zouden moeten zijn (Stackhouse, 1997, p. 165). De kerk moet haar theologie en geloof daarom in de wereld uitdragen, het wezen van de religie drijft de kerk daartoe.

Opvallend is dat Black, redacteur van *Five Views on the Church and Politics*, deze positie onder de gereformeerde stroming schaaft (Black & Gundry, 2015, pp. 14-15). De kerk mengt zich volgens Black expliciet in het publieke debat om de waarheid van het evangelie te tonen in de wereld: *‘From this theological perspective, it follows that the church can advocate explicitly for beliefs and policies in the public realm...’* (Black & Gundry, 2015, p. 15).

3.2.2 Positie: kerk stimuleert gelovigen in hun politieke taak

Luke Bretherton, theoloog en verbonden aan Duke Divinity School, concludeert in zijn werk *Christianity and Contemporary Politics* dat kerken publieke gemeenschappen met een politieke houding zijn (Bretherton, 2010, p. 210). De kerk richt zich, volgens Bretherton, op de voltooiing van het eschatologische koninkrijk van Christus in de wereld en streeft daarbij naar *'peace and prosperity of the earthly city'* (Bretherton, 2010, p. 210). In dit streven beoogt de kerk een plek te zijn van herstel en menselijke bloei in gevallen van politieke, economische en sociale chaos (Bretherton, 2010, p. 210). De kerk dient hierbij telkens te luisteren naar het Woord van God; Bretherton schrijft: *'Listening to and waiting on God and those among whom we live are thus central to the formation of faithful political action'* (Bretherton, 2010, p. 213). De Amerikaanse filosoof en theoloog James K. A. Smith stelt - net als Bretherton - dat de kerk een politieke natuur heeft is: *'the church is a body politic that invites us to imagine how politics could be otherwise.'* (Smith, 2017, p. 16). Volgens Smith worden christenen vanuit de kerk gezonden in de wereld met een verantwoordelijkheid voor het kwetsbare: *'the widows, orphans, and strangers in our midst'* (Smith, 2017, p. 16). In de kerk bewerkstelligt de Geest een politieke wil die de gelovigen beweegt tot onderlinge solidariteit (Smith, 2017, p. 16). Smith en Bretherton impliceren dat het niet zozeer de primaire taak van de kerk is om politieke invloed in de samenleving uit te oefenen, maar dat de kerk de gelovigen uitrust om politiek te handelen naar Gods wil. Smith (2017, pp. 45, 96) stelt dat men in de kerk wordt getraind door de Geest in een politiek die gericht is op de hemelse stad, het eschatologische koninkrijk van God.

De Amerikaanse, rooms-katholieke theoloog William T. Cavanaugh (2014, p. 389) stelt dat de kerk als lichaam van Christus soms op gespannen voet staat met de politiek. Cavanaugh's politieke theologie is gecentreerd om de eucharistie waarin de gelovige een voorproefje krijgt van Gods koninkrijk (Cavanaugh, 2014, p. 389). In de eucharistie wordt zo een alternatieve politiek zichtbaar, namelijk die van het koninkrijk van God. De kerk zelf dient zich niet in het politieke speelveld te begeven, dat zou volgens Cavanaugh (2014, p. 390) voor een verwarring tussen het spirituele en het tijdelijke zorgen. Maar de taak van de kerk is het aanmoedigen van de gelovigen om te participeren in Gods verzoening van de wereld, dan is hun politiek handelen gericht op Gods koninkrijk (Cavanaugh, 2014, p. 392). Dit bewerkstelligt de kerk door het sacrament van de eucharistie: *'The Eucharist is the ongoing action of Christ in the Spirit to go out from the altar into the streets and reconcile the world to the Father'* (Cavanaugh, 2014, p. 392). Het doel is dus niet om een nieuwe samenleving te bouwen, maar om de samenleving te laten participeren in de verzoening van Christus (Cavanaugh, 2014, p. 392). De Britse, anglicaanse theoloog Graham Ward stelt eveneens dat het doel van de mens is om te participeren in Gods handelen in de wereld. Deze participatie noemt hij *'discipleship'* oftewel het navolgen van Christus - net zoals zijn discipelen (Ward, 2009, pp. 276-277). Ward stelt dat Christus navolgen een politieke handeling is: *'Discipleship is political because it is implicated in a messianic reversal of established values and in a challenge to received authorities and principalities'*

(Ward, 2009, p. 282). De kerk moet volgens Ward met geduld uitkijken naar het koninkrijk van God: ‘*The church, like the disciples who make up the church, lives with the eschatological remainder*’ (Ward, 2009, pp. 284-285).

Het werk *Five Views on the Church and Politics* schaart deze positie onder zowel de Lutherse visie, waarin de institutionele kerk zelf niet gericht is op politieke invloed maar de individuele gelovigen wel geroepen zijn ‘*to share the church’s social concerns with the world...*’ (Black & Gundry, 2015, p. 12), en de katholieke visie, want ‘*the church encourages citizens to participate in government as a means of furthering the common good of all people*’ (Black & Gundry, 2015, p. 16).

3.2.3 Positie: kerk stelt zich terughoudend of afzijdig op richting politiek

Een hedendaagse, Nederlandse theoloog met een visie in lijn met Aalders is de protestantse theoloog Bram van de Beek. In zijn werk stelt Van de Beek dat christenen zich niet moeten mengen in de wereldse politiek, want ‘*hier beneden is het niet*’ (zie Van de Beek, 2005). Aardse macht vergaat en daarom vindt Van de Beek dat christenen zich moeten inzetten voor de opbouw van de kerk (Nieuwenhuyzen & Van Burg, 2007). Daarnaast is Van de Beek kritisch op het apostolaat van de kerk, het is immers niet realistisch om nu het koninkrijk van God op aarde te realiseren. In een interview met het protestantse tijdschrift *Wapenveld* stelt Van de Beek: ‘*Je vindt nergens in de vroege kerk het idee: we moeten nu een rechtvaardige samenleving gaan stichten*’ (Nieuwenhuyzen & Van Burg, 2007). In de visie van Van de Beek staat God als rechter over de wereld centraal; de kerk staat onder het kruis, kijkt omhoog en dient zich te verhouden tot die God. Van de Beek pleit enerzijds voor een overheid die zich terughoudend opstelt ten aanzien van kerkelijke en religieuze thema’s en anderzijds voor een kerk die zich terughoudend opstelt inzake politieke kwesties (Schippers & Van der Zwaag, 2022, pp. 32-34).

De Amerikaanse theoloog Stanley Hauerwas stelt eveneens dat de kerk zich niet actief moet mengen in de politieke samenleving, maar fundeert dit standpunt op de kerk als een ‘*faithful manifestation of the peaceable kingdom in the world*’ (Hauerwas, 1983, p. 99). De kerk heeft volgens Hauerwas (1983, p. 104) niet de taak om het koninkrijk van God zelf te realiseren, maar om de wereld te laten zien wat het koninkrijk van de vrede inhoudt. De kerk dient zich daarom verre te houden van aardse politiek en heeft de taak om kerk te zijn: ‘*(...) the first social task of the church is to be the church...*’ (Hauerwas, 1983, p. 99).

Black schaart deze positie van een terughoudende politieke houding van de kerk onder de anabaptistische visie: ‘*Thus, the church simply cannot engage in politics or in violence on the world’s terms*’ (Black & Gundry, 2015, p. 11). De kerk dient volgens de anabaptistische stroming een alternatieve gemeenschap te zijn waarin het evangelie centraal staat (Black & Gundry, 2015, p. 11). In Nederland is deze visie niet breed vertegenwoordigd in theologische literatuur. Met name in

bevindelijk gereformeerde kringen is deze visie meer aanwezig, bijvoorbeeld in het werk van de bevindelijk gereformeerde theoloog Reinier van Kooten (2013, pp. 43-44).

Afsluitend, de drie posities die in deze paragraaf worden besproken funderen hun visie op de politieke houding van de kerk op een verschillend inzicht ten aanzien van het heil in de wereld. Theologen als Graham en Stackhouse leggen nadruk op de aanwezigheid van God en zijn heil in de wereld. De kerk heeft de taak om de wereld in te gaan omdat God daar aanwezig is. Siebesma (2019, p. 151) stelt dat theologen als Ward en Cavanaugh vooral de nadruk leggen op Gods werk in en via de kerk. De kerk is een voorproefje van Gods koninkrijk en het is primair de taak van de kerk om de mens te laten participeren in dat koninkrijk door de verzoening van Christus. Een theoloog als Bram van de Beek legt nadruk op God als rechter van de wereld; niet de kerk, de overheid of de gelovigen, maar alleen God bewerkstelligt zijn koninkrijk op aarde. Daarom is de noodzaak voor de kerk om politieke invloed uit te oefenen in de wereld minder groot dan volgens de twee alternatieve visies.

Concluderend, door de hedendaagse posities te beschrijven wordt aangetoond dat de uitgangspunten van Schillebeeckx en Aalders ook nu de twee flanken van de hedendaagse discussie zijn hoewel de uitgangspunten nu door andere theologen worden verwoord. Het denken binnen de theologie over kerk en politiek is nu niet wezenlijk anders dan in de periode na Vaticanum II. Dat de posities van Schillebeeckx en Aalders nu eveneens de twee uitersten in het debat zijn, bevestigt de keuze om de visies van deze twee theologen in dit onderzoek uiteen te zetten. In het licht van al de beschreven visies wordt in het vierde hoofdstuk een alternatieve visie op de politieke houding van de kerk voorgesteld.

Hoofdstuk 4. De politieke houding van de hedendaagse kerk

Na een uiteenzetting van de visies van Schillebeeckx en Aalders en het tonen van de posities van hedendaagse theologen geeft dit hoofdstuk een alternatieve visie op de politieke houding van de kerk. In het formuleren van een alternatieve theologische visie is het nodig om bepaalde aannames te doen en keuzes te maken. Het is immers niet mogelijk om elke stap uitgebreid te onderzoeken en te onderbouwen. In dit licht is de alternatieve visie gefundeerd op de gedachte dat het heil aanwezig is in kerk en wereld en dat God het eschatologische koninkrijk realiseert. Dit hoofdstuk gaat in op de taak die de kerk heeft in de wereld en welke implicaties deze taak van de kerk heeft voor de politieke houding jegens de samenleving. Dit onderzoek toont aan dat een cruciaal verschil tussen de visies van Schillebeeckx en Aalders, wel of geen politieke betrokkenheid vanuit de kerk op de samenleving, gelegen is in het uitgangspunt of Gods heil wel of niet in de wereld aanwezig is. Deze visie op de politieke houding van de hedendaagse kerk begint dan ook bij een visie op de aanwezigheid van het heil, oftewel de vraag: waar bevindt zich het heil?

De visie op de aanwezigheid van het heil en de taak van de kerk in de wereld is grotendeels gebaseerd op teksten uit de Bijbel. De reden voor het gebruik van de Bijbel als basis is de autoriteit die de Bijbel heeft in zowel de Rooms-Katholieke Kerk als protestantse kerken, zoals de Protestantse Kerk in Nederland. Christenen over de hele wereld erkennen de Bijbel als bron van theologie en praktisch handelen. Hoewel bepaalde Bijbelteksten uiteenlopend geïnterpreteerd kunnen worden, is de Bijbel een belangrijke bron van theologische leerstellingen zoals de universele heilswil van God. De genoemde Bijbelteksten worden veelal ook geciteerd in kerkelijke documenten; dit toont aan dat de Bijbel voor katholieke als protestantse kerken het fundament is van hun systematische theologie. Naast Bijbelteksten worden dan ook kerkelijke documenten van de Congregatie voor de Geloofsleer en de Generale Synode van de PKN genoemd in de argumentatie van de standpunten.

4.1 Het uitgangspunt: heil is overal

Het uitgangspunt van deze voorgestelde visie is: God openbaart zijn heil in de wereld en in de kerk. Gods heil is dus aanwezig in kerk en wereld. De kerk heeft geen monopolie op Gods heil, zoals Aalders (2023/1995, p. 47) stelt. Dit uitgangspunt komt voort uit de universele heilswil van God. Bijbelteksten als Johannes 3:16-17, 1 Timotheüs 2:4-6 en Efeze 1:11 impliceren deze universele heilswil van God. God wil dat alle mensen worden gered. In de eerste brief aan Timotheüs staat: *'(...) God, onze redder, die wil dat alle mensen worden gered en de waarheid leren kennen. Want er is maar één God, en maar één bemiddelaar tussen God en mensen, de mens Christus Jezus...'* (1 Timotheüs 2:3-5, NBV21). Ook de Rooms-Katholieke Kerk neemt de universele heilswil als waarheid aan: *'Men moet dus als een waarheid van het katholiek geloof vast aannemen, dat de universele heilswil van de*

Ene en Drie-ene God eens voor al zichtbaar is geworden en in vervulling is gegaan in het mysterie van menswording, dood en verrijzenis van de Zoon van God' (Congregatie voor de Geloofsleer, 2000, 308). De universele heilswil houdt verband met het godsbeeld. Is een God die, vanuit menselijk perspectief, willekeurig mensen kiest die verloren gaan nog wel relevant om in te geloven? Tegen de predestinatiegedachte in volgt dit onderzoek de lijn van de universele heilswil van God. Want de universele heilswil toont: God heeft het goede met de mens voor, zodat geloof zin heeft.

Wat houdt dit heil van God dan in? De geciteerde teksten uit *1 Timotheüs* en van de Congregatie voor de Geloofsleer tonen dat het heil verbonden is met het werk van Christus de bemiddelaar (zie *1 Timotheüs 2:3-5, NBV21*; Congregatie voor de Geloofsleer, 2000, 308). Christus' sterven en opstanding heeft een verzoening tussen mens en God tot stand gebracht en de weg naar het koninkrijk van God voor de mens geopend. De Bijbel spreekt over de verzoening tussen God en wereld door Christus als middelaar: *'Inderdaad, God heeft in Christus de wereld met zich verzoend: Hij heeft de wereld haar overtredingen niet aangerekend'* (2 Korinthiërs 5:19, *NBV21*). Het heil van God wordt bewerkt door Christus, houdt de verzoening tussen God en mens in en is gericht op het koninkrijk van God. Over dit koninkrijk van God spreekt het Marcusevangelie: *'Dit was wat Hij [Jezus] zei: 'De tijd is aangebroken, het koninkrijk van God is nabij: kom tot inkeer en geloof dit goede nieuws'* (Marcus 1:15, *NBV21*). God belooft dat zijn koninkrijk een eschatologische werkelijkheid is die toegankelijk is voor de mens door Gods genade (zie ook 2 Petrus 1:10-11 en Matteüs 6:9-10). Van belang is dat het heil niet door de mens bewerkstelligd is; de mens is afhankelijk van God die door zijn genade zich wil verzoenen met de mens (zie 2 Korinthiërs 5:19, *NBV21*). Ook het koninkrijk wordt niet door mensen gerealiseerd, maar is de belofte en het werk van God: *'Wees niet bang, kleine kudde, want jullie Vader heeft jullie in zijn goedheid het koninkrijk geschonken'* (Lucas 12:31, *NBV21*). Deze visie op de betekenis van heil en het koninkrijk van God legt een nadruk op een verticale dimensie in plaats van een horizontale dimensie. Gods heil en het koninkrijk van God zijn niet gericht op aardse, politieke vernieuwing en bevrijding, maar op de verzoening tussen God en mens zodat die mens eeuwig leeft in een eschatologische werkelijkheid.

God wil dat alle mensen gered worden door het werk van Christus, dat alle mensen zijn heil toe-eigenen en eeuwig leven in zijn koninkrijk. Omdat God dit wil, biedt hij zijn heil en genade aan de hele wereld aan. God openbaart zijn heil aan de gehele wereld en is zo met zijn heil aanwezig in de wereld, zodat alle mensen God kunnen kennen. Gods vrije aanbod van genade betekent enerzijds dat de kerk niet het monopolie heeft op het heil en anderzijds dat God ook buiten de kerk aanwezig is. Dit roept de vraag op naar welke taak de kerk heeft in de wereld.

4.2 Taak en houding van de kerk

Een rapport van de Generale Synode van de PKN stelt dat de belangrijkste verantwoordelijkheid van de kerk *'ligt in de "gewone" rol van de gemeente, als lerende gemeenschap, in de geestelijke vorming en de toerusting van haar leden...'* (PKN GS, 2009, p. 37). Voor en na de eerder geciteerde tekst uit 2 Korintiërs 5 staan woorden die richting geven aan de taak van de kerk in de wereld: *'Hij heeft ons door Christus met zich verzoend en ons de taak gegeven dat bekend te maken'* (2 Korinthe 5:18, NBV21), en een vers later: *'En ons heeft Hij de verkondiging van de verzoening toevertrouwd'* (2 Korinthe 5:19, NBV21). De kerk dient de aanwezigheid van Gods heil bekend te maken en uit te dragen. Dit sluit aan bij het denken over de kerk als universeel heilssacrament. Toch is hier het cruciale aspect van deze taak de inhoud van het heil. De visie die in dit hoofdstuk wordt uitgewerkt benadrukt de verticale dimensie van het heil. Als de kerk de aanwezigheid van Gods heil uitdraagt, betekent dat dat de kerk de verzoening tussen God en mens door Christus en het toekomstige koninkrijk van God belijdt. In dit belijden toont de kerk ook - een wezenlijk element van het heil - de afhankelijkheid van God, want hij verzoent en hij vestigt zijn koninkrijk op aarde. God heeft de mens het eschatologische koninkrijk toegezegd en de kerk draagt die belofte uit. Tegelijkertijd is de kerk ook het symbool van het toegezegde heil. In de kerk wordt Gods heil zichtbaar in gelovigen die verzoend zijn met God, in de prediking van het evangelie en in de bediening van de sacramenten. In mens, Woord, sacrament en ritueel wordt een stukje - niet alles - van het eschatologische koninkrijk van God zichtbaar voor de wereld; Cavanaugh (2014, p. 389) noemt dit - in de context van de eucharistie - een voorproefje van het koninkrijk. Maar welke implicaties heeft deze visie op de taak van de kerk in het uitdragen van het heil voor de wijze waarop de kerk zich dient te verhouden tot de politieke samenleving?

Gefundeerd op de aanwezigheid van Gods heil in de wereld en de nadruk op de verticale dimensie van dat heil, dat wil zeggen God die zich verzoent met de mens en belooft zijn eschatologische koninkrijk te realiseren, dient de kerk zich op terughoudende wijze te verhouden tot de politieke samenleving. De volgende vier argumenten ondersteunen deze visie:

Consistentie-argument. De kern van deze positie is het belijden van de afhankelijkheid van God als taak van de kerk in de wereld. Als de kerk werkelijk uitdraagt afhankelijk te zijn van God die zich met de mens wil verzoenen en zijn koninkrijk bewerkstelligt, dient de kerk geen politieke invloed of macht na te streven. Politieke statements en inmenging in politieke zaken tonen een geloof in menselijke maakbaarheid en niet in afhankelijkheid van God. Bij een adequate symbolisatie van Gods heil past geen prominente politieke houding. Bovendien is het streven naar politieke invloed, om bijvoorbeeld een socialere en rechtvaardigere samenleving te realiseren, inconsistent met de sacramentele houding van de kerk in het verwachten van het koninkrijk van God.

Taak-argument. Een terughoudende politieke houding van de kerk is gepast omdat de primaire

taak van de kerk het bekendmaken van de verzoening is. Allereerst dient de kerk zich bezig te houden met het wijzen op God die zich wil verzoenen met de mens. In een leven vanuit de verzoening van God heeft de mens oog voor zijn naasten en de schepping. Uit dankbaarheid voor Gods genade wil de mens leven naar Gods wil. Maar ook hierin staat de afhankelijkheid van God - in tegenstelling tot de menselijke maakbaarheid - centraal.

Ideologie-argument. Dit argument is ook te vinden in de posities van Schillebeeckx en Aalders. De inhoud van het evangelie - de verticale en horizontale dimensie - moet niet vermengd worden met ideologische overtuigingen. Als ideologie het fundament wordt voor het handelen van de kerk wordt het wezen van de kerk aangetast, namelijk dat de kerk van Christus is. Dit uitgangspunt toont consistent: het evangelie gaat primair om de persoonlijke mens die verzoend wordt met God. De kerk dient zich afzijdig te houden van ideologieën, tenzij een ideologie specifiek het uitdragen van het evangelie belemmert of verbiedt. In dat geval dient de kerk op te komen voor het vrij belijden van het evangelie.

Autonomie-argument. Tot slot is de kerk in de samenleving - los van een theologische duiding - geen politieke entiteit, maar een religieuze gemeenschap. De autonomie van de politieke rede dient de kerk ervan te weerhouden om politieke uitspraken te doen. Kerk en politiek hebben beide een eigen taak en autoriteit in de wereld. De kerk dient zich niet op het terrein van de politiek te begeven, opdat de politiek zich eveneens niet op het terrein van de kerk en het geloof begeeft.

Dient de kerk zich dan altijd afzijdig te houden van de politiek, of zijn er politieke noodsituaties waarin de kerk wel politiek dient te handelen? Het uitgangspunt van deze visie, die een terughoudende politieke houding van de kerk voorstaat, is de aanname dat het heil aanwezig is in de wereld. De kerk die de mens wil wijzen op dit heil moet zo in de wereld aanwezig zijn. Het Markusevangelie beschrijft de woorden van Christus: *'Trek heel de wereld rond en verkondig het goede nieuws aan alle schepselen'* (zie Marcus 16:15, NBV21). De kerk staat in de wereld en draagt in die wereld het evangelie uit; de wereld is het werkterrein van de kerk. In de praktijk zal de kerk zich, in het uitdragen van het heil, verhouden tot politieke ontwikkelingen in de wereld. Het heil van God kan namelijk op gespannen voet staan met politieke en maatschappelijke dynamieken. Die spanning is er niet omdat de kerk een nieuw aards koninkrijk zou willen vestigen, maar omdat de kernelementen van het heil - namelijk afhankelijkheid, gehoorzaamheid, schuld en vergeving, verzoening - niet altijd aansluiten op de tijdgeest. Het is onvermijdelijk dat de kerk daarom altijd wel enige politieke relevantie zal hebben in de samenleving, maar niet omdat de kerk dit beoogt en najaagt. Een stap verder: Schillebeeckx spreekt over politieke noodsituaties waarbij de kerk zich mag mengen in de politiek. Deze visie stelt dat een kerk zich politiek dient op te stellen enkel indien er sprake is van een *kerkelijke noodsituatie*. In een *kerkelijke noodsituatie* wordt het de kerk moeilijk of onmogelijk gemaakt om het heil van God te belijden en uit te dragen in de samenleving. Zo een situatie is niet eenduidig te definiëren en vast te stellen. Het spreekt voor zich dat indien er sprake is van een totalitair regime dat de vrijheid van

godsdienst negeert of van geweld jegens kerken waardoor kerkdiensten niet kunnen plaatsvinden, de kerk haar taak niet meer kan uitoefenen. Maar hoe zit het met ideologieën als individualisme of consumentisme waardoor het belijden van de kerk ook bemoeilijkt kan worden? Het is van belang om te benadrukken dat een scherpe grens van een *kerkelijke noodsituatie* niet theoretisch vast te stellen is. Verschillende omstandigheden leiden immers tot uiteenlopende situaties. In een *kerkelijke noodsituatie* dient er een concrete, aanwijsbare, politieke omstandigheid te zijn die het kerkelijk uitdragen van het heil sterk bemoeilijkt of onmogelijk maakt. In deze omstandigheden mag de kerk zich dus mengen in het politieke domein omdat de politiek ofwel zich begeeft op het kerkelijke terrein, ofwel de vrijheid van godsdienst - in casu het kerkelijk belijden - niet waarborgt in de samenleving. Door politiek te handelen wijst de kerk de politiek op haar taak: het waarborgen van grondrechten (zie art. 6:1 Grondwet).

Samenvattend, dit hoofdstuk zet een positie uiteen waarin een terughoudende politieke houding van de kerk wordt beargumenteerd op grond van de aanwezigheid van het heil op aarde, een nadruk op de verticale dimensie van het heil en het belang van consistentie tussen de theologie en het handelen van de kerk.

Conclusie

De conclusie geeft antwoord op de centrale onderzoeksvraag van deze scriptie: Op welke wijze dient een kerk zich te verhouden tot de politieke dimensie van de samenleving, in het licht van de theologie van E. Schillebeeckx en W. Aalders? Dit onderzoek beschrijft dat de ecclesiologie van Edward Schillebeeckx uitgaat van de aanwezigheid van Gods heil in de wereld. Het is de taak van de kerk om te bemiddelen in het aanwezige heil door Christus na te volgen. Het heil is volgens Schillebeeckx gericht op de vernieuwing van de hele wereld en de verwezenlijking van Gods koninkrijk. Schillebeeckx pleit voor een kerk die zich in de wereld begeeft en haar ogen niet sluit voor de nood en ongelijkheid. In politieke noodsituaties dient de kerk politiek te handelen, gericht op het eschatologische koninkrijk van God oftewel gericht op de verwezenlijking van het heil. Schillebeeckx staat voor een politiek geëngageerde kerk. Aalders daarentegen ageert tegen een kerk die zich actief mengt in de politiek. God openbaart zijn heil in de kerk en dat heil is gericht op de vernieuwing van de innerlijke mens. Het is dan ook de primaire taak van de kerk - volgens Aalders - om Christus te belijden. De kern van het belijden van de kerk is niet de nood van de wereld, maar de verzoening van God en mens. De kerk kan het heil immers niet zelf bewerkstelligen. De kerk is daarom niet uit op politieke invloed en mengt zich niet in de politieke samenleving. Vanaf de jaren 60 speelde het thema kerk en wereld in zowel de Rooms-Katholieke Kerk, met name door het Tweede Vaticaanse Concilie, als de Nederlandse Hervormde Kerk, onder andere door de invloed van Karl Barth. Schillebeeckx en Aalders vertegenwoordigden twee flanken in het toenmalige debat. Nu, in het hedendaagse theologische debat over kerk en politiek zijn er drie ideaaltypische posities te onderscheiden: de kerk heeft een politiek taak, de kerk heeft geen politieke taak, de kerk rust de gelovigen uit om hun politieke taak uit te oefenen.

Het vierde hoofdstuk formuleert een visie op de politieke houding van de kerk. Elementen uit die beschreven visie leiden tot deze conclusie. Na een uiteenzetting van de theologische posities van Schillebeeckx en Aalders en het actuele theologische debat, worden de volgende conclusies gesteld ten aanzien van de wijze waarop de kerk zich dient te verhouden tot de politieke samenleving.

Ten eerste dient een kerk het politieke handelen te funderen op een visie aangaande de aanwezigheid van Gods heil. Als God zijn heil alleen openbaart in de kerk, zoals Aalders stelt, is het voor de kerk niet noodzakelijk om zich te mengen in wereldse zaken zoals politiek. Het heil is immers aanwezig in de kerk en niet in de wereld. Indien Gods heil aanwezig is in de wereld heeft de kerk de taak om zich wel te verhouden tot die wereld. Dit onderzoek concludeert zo dat de vraag 'waar bevindt zich het heil?' een cruciaal uitgangspunt is voor de wijze waarop de kerk zich dient te verhouden tot de politieke samenleving. De voorgestelde visie redeneert vanuit de universele heilswil van God en zijn vrije aanbod van genade dat God zijn heil openbaart in de gehele wereld, niet exclusief in de kerk. God is in de wereld aanwezig en dus dient de kerk zich te verhouden tot die wereld.

Ten tweede concludeert dit onderzoek dat de visie op de betekenis van het heil leidt tot de wijze waarop de kerk politiek handelt. In deze scriptie komen, bij monde van Schillebeeckx en Aalders, twee uiteenlopende visies aan bod. Enerzijds een horizontale visie, gevormd door de bevrijdingstheologie, waarin het heil gericht is op de bevrijding en vernieuwing van de hele wereld. Het koninkrijk van God wordt in deze visie gerealiseerd door mensen en ook door de kerk. Anderzijds een visie die de nadruk legt op de verticale dimensie van het heil, namelijk de verzoening tussen God en mens en de vernieuwing van de innerlijke mens. Deze visie op het heil ziet het koninkrijk van God als eschatologische werkelijkheid die God realiseert en belooft. De verticale visie onderstreept zo de afhankelijkheid van God in het bewerkstelligen van het heil en het koninkrijk. De kerk kan niet zelf het koninkrijk realiseren, maar dient het heil van God te belijden. Kortom, de horizontale visie op het heil leidt tot menselijke autonomie en geeft mens en kerk de taak om het koninkrijk te vormen. De verticale visie leidt tot menselijke afhankelijkheid en roept mens en kerk op om te vertrouwen op God die het koninkrijk zal verwezenlijken. De beschreven visie in het vierde hoofdstuk gaat uit van de verticale dimensie van het heil.

Ten derde luidt de conclusie dat een kerk in haar politiek handelen consistent dient te zijn in theologie en praktijk, in leer en handelen. Dit onderzoek concludeert enerzijds dat het heil van God aanwezig is in de wereld en anderzijds dat het wezen van het heil de verzoening tussen God en mens en het eschatologische koninkrijk inhoudt. Het verticale heilsbegrip leidt in eerste instantie tot een primaire taak van de kerk om het evangelie te belijden en gericht te zijn op de innerlijke mens. Toch is het heil ook aanwezig in de wereld en dus kan de kerk zich niet onttrekken aan die wereld. De kerk dient in de wereld het heil uit te dragen. De kerk dient de wereld erop te wijzen dat God zich wil verzoenen met de mens. Tegelijkertijd benadrukt het verticale heilsbegrip de afhankelijkheid van God; de kerk noch de mens kan het nieuwe koninkrijk zelf bewerkstelligen. Een kerk die politieke invloed nastreeft en zich zo richt op het vormen van het koninkrijk getuigt niet van de menselijke afhankelijkheid van God. Het belijden en het handelen zijn in de geëngageerde kerk niet consistent.

Op welke wijze dient de kerk zich te verhouden tot de politiek? De kerk past een terughoudende politieke houding richting de wereld. De taak van de kerk is immers het belijden van het heil en het eschatologische koninkrijk. Politiek handelen met als doel het realiseren van het koninkrijk sluit niet aan op een theologie waarin de verticale dimensie van het heil centraal staat. Daarnaast belijdt men in de kerk geen ideologie, maar evangelie. En: de politiek dient zich eveneens terughoudend op te stellen richting de kerk. Indien er sprake is van een kerkelijke noodsituatie - als het de kerk moeilijk of onmogelijk wordt gemaakt om het heil van God te belijden en uit te dragen - mag de kerk zich mengen in het politieke domein. Daaruit blijkt dat de kerk zich niet onttrekt aan de wereld, maar in de wereld staat en daarin een taak heeft.

Concreet, in een wereld vol klimaatverandering, oorlog en ongelijkheid getuigt de kerk van God die belooft een nieuwe wereld, een koninkrijk, te realiseren. Een hoopvolle boodschap die uitstijgt boven politieke zaken. De kerk dient geen politieke statements uit te geven, maar het heil en het komende eschatologische koninkrijk uit te dragen. Geworteld in de wereld kijkt de kerk uit naar een nieuwe wereld die begint bij de verzoening tussen God en mens. De kerk is als een licht dat in de samenleving schijnt op het aanwezige heil. De kerk als *lumen societatis* schijnt op Gods genade voor alle mensen.

Slotbeschouwing

Het onderwerp van deze masterscriptie - de politieke houding van de kerk - is mij gedurende het schrijfproces blijven interesseren. Het onderwerp raakt namelijk niet alleen de ecclesiologie, maar onder andere ook de publieke theologie, politieke theologie, christologie en scheppingstheologie. De veelzijdigheid van het onderwerp heeft twee kanten. Enerzijds blijft en blijkt men niet over de politieke houding van de kerk uitgedacht. De hoeveelheid literatuur over dit onderwerp is in de theologische traditie enorm gegroeid. Het vinden van voldoende literatuur was daarom geen probleem. Politiek is immers altijd actueel, en de rol van de kerk in de samenleving is in de loop van de wereldgeschiedenis aan verandering onderhevig. Anderzijds is een breed onderwerp en een beperkte omvang van de scriptie een lastige combinatie. Meermaals schrijft dit onderzoek '*Wegens de beperkte omvang van de scriptie richt dit onderzoek zich niet op...*'. Met name rond het beschrijven van de hedendaagse posities van theologen omtrent de politieke houding van de kerk - zie paragraaf 3.2 - is het niet mogelijk om alle bestaande posities en hun nuances te beschrijven. Ik ben mij ervan bewust dat er vele theologische posities zijn in het debat over kerk en politiek. Deze scriptie focust zich niet op het uiteenzetten van al deze posities en de bijbehorende nuances, daarom is er gekozen voor het beschrijven van drie ideaaltypische posities die het themaveld omtrent de politieke houding van de kerk omvatten. Toch zal het beknopt noemen van drie hedendaagse posities gevolgen hebben voor de beperkte geldigheid van de conclusie, er zijn immers meer nuances, argumenten en visies die een rol spelen in het debat. Het geheel van verschillende visies op de politieke houding van de kerk in de samenleving en de implicaties van deze visies voor de hedendaagse kerk is een onderwerp voor nader onderzoek.

In het beschrijven van de visie in het vierde hoofdstuk zijn bepaalde keuzes gemaakt die leiden tot de conclusie. Denk hierbij aan het aannemen van een universele heilswil van God en de nadruk op de verticale dimensie van het heil. Deze uitgangspunten worden primair beargumenteerd op grond van de Bijbel en secundair op kerkelijke documenten. Hoewel de breed gedeelde Bijbelse autoriteit een reden is voor het gebruik van de Schrift als fundament, zijn er ook beperkingen in dit gebruik. Het gebruik van Bijbelteksten in de argumentatie van de politieke houding van de kerk is mogelijk

problematisch aangezien het Nieuwe Testament niet uitgaat van een kerk die zich dient te verhouden tot de politieke dimensie in de samenleving. Aangezien dit onderzoek zich niet richt op de exegese van bepaalde teksten zijn er wellicht meerdere interpretaties mogelijk die niet zijn genoemd. Voor de betekenis van concrete Bijbelteksten voor de politieke houding van de kerk is nader onderzoek nodig.

Vanuit de genoemde uitgangspunten wordt een terughoudende politieke houding van de kerk bepleit. Dit onderzoek heeft zo beperkte geldigheid, het is immers mogelijk dat andere uitgangspunten leiden tot uiteenlopende conclusies. De gevolgen van alternatieve uitgangspunten, zoals de predestinatieleer of een nadruk op de horizontale dimensie van het heil, voor de politieke houding van de kerk vereist nader onderzoek.

Zoals genoemd is de politieke houding van de kerk een actueel en relevant onderwerp. In het belang van het publieke debat, de actuele vraagstukken en een kerk die politiek handelt op basis van een systematisch theologisch fundament, beveel ik nader onderzoek naar de concrete consequenties en theologische implicaties van het politiek handelen van de kerk aan.

Literatuurlijst

- Aalders, W. (1964). *In verzet tegen de tijd: een protest tegen de verwereldlijking van God en de vergoddelijking van de wereld*. Uitgeverij Voorhoeve.
- Aalders, W. (1968). *Theologie der verontrusting*. Uitgeverij Voorhoeve.
- Aalders, W. (1970). *De grote ontsporing: over de verhouding van de Reformatie en de moderne theologie*. Uitgeverij Kok Voorhoeve.
- Aalders, W. (1977). *Theocratie of ideologie: het dilemma van de huidige christenheid*. Uitgeverij Voorhoeve.
- Aalders, W. (1984). *De tijdgeest weerstaan: een bundel artikelen*. T. Bolland.
- Aalders, W. (1992). *Antwoord op de Godsverduistering: het christelijk geloof in gesprek met Joden, Grieken en atheïsten*. Uitgeverij Kok Voorhoeve.
- Aalders, W. (2023/1995). *De Kerk, het hart van de wereldgeschiedenis*. Brevier Uitgeverij. (Origineel werk gepubliceerd in 1995)
- Aalders, W., Van den Berg, P., Batenburg, C., Boer, G., Boer, L., Glashouwer, W., ... Wüister, J.D. (1967). Open brief. *De Waarheidsvriend*, 55(42), 337-339.
- Aalders, W., Van Itterzon, G.P., Jonker, H., Van Niftrik, G.C., Van Ruler-Hamelink, J.A., Van der Graaf, J., ... Vriezen, Th. C. (1971). Getuigenis. *De Waarheidsvriend*, 59(30), 445-447.
- Ad Gentes* (1965). te raadplegen via:
<https://rkddocumenten.nl/toondocument/703-ad-gentes-divinitus-nl/?systeemnum=703-2>.
- Alpers, C. (2017). *God's Grace in Post-Christendom Societies: Edward Schillebeeckx's Christology for an Unapologetic Public Theology*. te raadplegen via: <https://hdl.handle.net/2066/169430>.
- Augustinus van Hippo (1948/398). *Augustinus' belijdenissen* (A. Sizoo, Vert.). W.D. Meinema.
- Avis, P. (Eds.) (2018). *The Oxford Handbook of Ecclesiology*. Oxford University Press.
- Barrett, A. (2022). Public theology and Ecclesiology. In C. Hübenthal & C. Alpers (Eds.), *T&T Clark Handbook of Public Theology* (pp. 301-319). Bloomsbury Publishing Plc.
- Black, A.E. & Gundry, S. N. (2015). *Five Views on the Church and Politics*. Zondervan Academic.
- Borgman, E. (2017). Schillebeeckx. In L. ten Kate & M. Poorthuis (Red.), *25 eeuwen theologie* (pp. 677-682). Boom uitgevers.
- Bretherton, L. (2010). *Christianity and contemporary politics: the conditions and possibilities of faithful witness*. Wiley-Blackwell.

Cavanaugh, W. T. (2014). The Church in the Streets: Eucharist and Politics. *Modern Theology*, 30(2), 384-402.

Compendium van de Sociale Leer van de Kerk (2004). te raadplegen via:
https://rkdocumenten.nl/toondocument/769-compndium-van-de-sociale-leer-van-de-kerk-nl/?systeem_num=769-5.

Congregatie voor de Geloofsleer (2000). Verklaring ‘Dominus Iesus’ over het uniek karakter en de heilbrengende universaliteit van Jezus Christus en de Kerk. *Kerkelijke documentatie*, 121. 299-315. te raadplegen via:
https://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/documents/rc_con_cfaith_doc_20000806_dominus-iesus_nl.pdf.

De Reuver, R. (2023, 7 oktober). Moderamen: ‘Verbijtering om escalatie’. te raadplegen via
<https://protestantsekerk.nl/nieuws/moderamen-escalatie-en-verbijtering/>

Dunne, K. (2022). Public theology in the Catholic tradition. In C. Hübenthal & C. Alpers (Eds.), *T&T Clark Handbook of Public Theology* (pp. 147-163). Bloomsbury Publishing Plc.

Encycliek *Laudato Si’* van paus Franciscus (2015).

Encycliek *Rerum Novarum* van paus Leo XIII (1891, 15 mei).

Fens, S. (2021, 7 maart). Klimaatactivisme als religie? Dit zijn de voors en tegens. *Trouw*.

Gaudium et Spes (1965). te raadplegen via:
<https://rkdocumenten.nl/toondocument/575-gaudium-et-spes-nl/?systeemnum=575-49>.

Graham, E. (2013). *Between a Rock and a Hard Place: Public theology in a Post-Secular Age*. SCM Press.

Graham, E. (2014). *Between a Rock and a Hard Place: Public theology in a Post-Secular Age*. *Practical Theology*, 7(4), 235-251.

Hauerwas, S. (1983). *The Peaceable Kingdom: a primer in Christian Ethics*. University of Notre Dame Press.

Hovey, C., & Phillips, E. (2015). *The Cambridge Companion to Christian Political Theology*. Cambridge University Press.

Hübenthal, C. (2018). Naar een ontologie van de liefde. Publieke theologie als verlichting van het seculiere. *Tijdschrift voor Theologie*, 58(1), 62-79.

“Kerk moet niet aan politiek doen” (2005, 29 december). *NRC Handelsblad*.

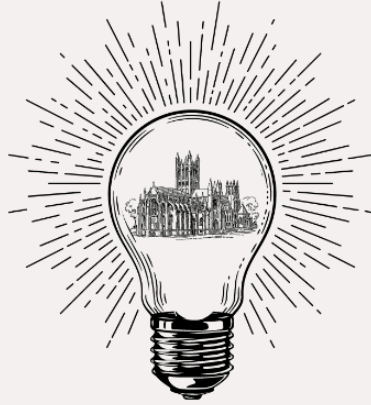
Kerkorde en Ordinanties van de Protestantse Kerk in Nederland (2022, januari).

KleinJan, G. (2010, 21 augustus). ‘Politiek hoort in de preek niet thuis’. *Trouw*.

- Klink, H. (2023). Dr. Aalders - zijn levensthema. In W. Aalders (2023/1995). *De Kerk, het hart van de wereldgeschiedenis* (pp. 9-38). Brevier Uitgeverij.
- Kuijper, E. (2022, 30 augustus). Bedden, douches en honderden vrijwilligers: Kerken organiseren in no-time opvang voor vluchtelingen. *Nederlands Dagblad*.
- Lumen Gentium* (1964). te raadplegen via:
<https://rkdocumenten.nl/toondocument/617-lumen-gentium-nl/>
- Meijer, H. (2021, 12 november). PKN en RKK in open brief aan kabinet: doe meer aan klimaat dan wat minimaal moet. *Nederlands Dagblad*.
- Mystici Corporis Christi* (1943). te raadplegen via:
<https://rkdocumenten.nl/toondocument/433-mystici-corporis-christi-nl/?systeemnum=433-68>.
- Nieuwenhuyzen, L & Van Burg, E. (2007). Bram van de Beek over christenen en politiek. *Wapenveld*, 57(4), 22-28.
- Oosterhuis, H. & Hoogeveen, P. (1982). *God is ieder ogenblik niet. Gesprekken met Edward Schillebeeckx*. Uitgeverij Ambo.
- “Paus roept wereldleiders op: hoor noodkreet van de aarde, kom met klimaatdoorbraak.” (2023, 2 december). *NOS Nieuws*.
- PKN Brochure (2021). *Onopgeefbaar Verbonden*. te raadplegen via:
<https://protestantsekerk.nl/download24433/Onopgeefbaar%20verbonden%20-%20Handreikin%20voor%20een%20kerkbreed%20gesprek%20over%20Kerk%20en%20Israel.pdf>.
- PKN GS (2009). De kerk en de democratische rechtsstaat - een positiebepaling. Bijdrage aan het gesprek in gemeente en kerk.
- “Predikanten kritisch na verklaring PKN over ‘escalatie van geweld in Israël en Gaza’” (2023, 9 oktober). *Reformatorisch Dagblad*.
- Schillebeeckx, E. (1966). *Wereld en kerk* (Theologische peilingen, deel III). Uitgeverij H. Nelissen.
- Schillebeeckx, E. (1968). *De zending van de kerk* (Theologische peilingen, deel IV). Uitgeverij H. Nelissen.
- Schillebeeckx, E. (1973). Kritische theorieën en politiek engagement van de christelijke gemeente. In Schillebeeckx, E. & Schreiter, R.J. (1984), *Edward Schillebeeckx: tekst en toelichting* (pp. 181-184). Uitgeverij H. Nelissen.
- Schillebeeckx, E. (1977). *Gerechtigheid en liefde: genade en bevrijding*. Uitgeverij H. Nelissen.
- Schillebeeckx, E. (1979). *Jesus: An Experiment in Christology*. The Seabury Press. (Origineel werk gepubliceerd in 1975)

- Schillebeeckx, E. & Schreier, R.J. (1984). *Edward Schillebeeckx: tekst en toelichting*. Uitgeverij H. Nelissen.
- Schillebeeckx, E. (1986). *Als politiek niet alles is... Jezus in onze westerse cultuur*. Uitgeverij Ten Have.
- Schillebeeckx, E. (1989). *Mensen als verhaal van God*. Uitgeverij H. Nelissen.
- Schillebeeckx, E. (1994). *I am a Happy Theologian. Conversations with Francesco Strazzari*. SCM Press.
- Schillebeeckx, E. (1995). *The Language of Faith: Essays on Jesus, Theology, and the Church*. SCM Press.
- Schillebeeckx, E. (2014). *The Collected Works of Edward Schillebeeckx volume 1: Christ the Sacrament of the Encounter with God*. Bloomsbury Publishing Plc.
- Schillebeeckx, E. (2014a). *The Collected Works of Edward Schillebeeckx volume 4: World and Church*. Bloomsbury Publishing Plc.
- Schinkelshoek, D. (2023, 9 februari). Kerken zijn vanouds huiverig voor politiek op de preekstoel. En daar hebben ze goede redenen voor. *Nederlands Dagblad*.
- Schippers, J. & Van der Zwaag, K. (2022). *Belijder op het breukvlak tussen vroege kerk en moderniteit: Drs. Jan Schippers en dr. Klaas van der Zwaag interviewen prof. dr. Bram van de Beek*. 32-34.
- Siebesma, A. (2019). De maat van alle dingen. Publieke theologie en particulariteit. *Tijdschrift voor Theologie*, 59(2), 138-155.
- Simons, P. (2023, 10 oktober). Waarom ik als PKN-predikant buikpijn krijg van het nietszeggende statement over Israël. *CVandaag*.
- Smith, J. K. A. (2017). *Awaiting the king: Reforming Public Theology*. Baker Academic.
- Snel, J. & Oevermans, H. (1999). 'We hebben een venster op de eeuwigheid nodig': Dr. W. Aalders over zijn levenslange pleidooi voor innerlijkheid. *Wapenveld*, 49(2), 58-69. geraadpleegd via: <https://wapenveldonline.nl/artikel/454/%60we-hebben-een-venster-op-de-eeuwigheid-nodig/>.
- Stackhouse, M.L. (1997). Public Theology and Ethical Judgement. *Theology Today*, 54(2), 165-191.
- Stam, P.J. (2010). 'Het oog omhoog, het hart naar boven!': een leven lang leerling van 'dominee' doctor Willem Aalders. Het Baken.
- Toespraak paus Franciscus (2023, 2 december). *Kies voor het leven, kies voor de toekomst*. geraadpleegd via: <https://nikolaassintobin.blogspot.com/2023/12/kies-voor-het-leven-kies-voor-de.html>
- Van de Beek, A. (1999). Een eeuw theologie. *Wapenveld*, 49(3), 89-94.

- Van de Beek, A. (2005). Hier beneden is het niet: christelijke toekomstverwachting. Meinema.
- Van den Einden, L. (2021, 22 april). De Kerk kleurt langzaam groen. *Katholiek Nieuwsblad*.
- Van den Heuvel, P. (2001). *De Hervormde Kerkorde, een praktische toelichting*. Boekencentrum. te raadplegen via: <https://kerkrecht.nl/node/3355/>.
- Van der List, G. (2024, 14 maart). Israël blijft voor protestanten een theologisch mijnenveld. *EW*.
- Van Erp, S. (2014). 'Tekenen en voorlopen van Gods barmhartigheid voor allen' Schillebeeckx' ecclesiologie tijdens het Tweede Vaticaans Concilie. *Tijdschrift voor Theologie*, 54(4), 334-349.
- Van Erp, S. (2016). World and Sacrament. Foundations of the Political Theology of the Church. *Louvain Studies*, 39, 102-120.
- Van Erp, S. (2018). Living with the Hidden God. Sacramental Theology as Public Theology. *Encounter: A Journal of Interdisciplinary Reflections of Faith and Life*, 9(1), 20-39.
- Van Erp, S. (2019). Geloven in de levende God: Leven en werk van Edward Schillebeeckx. In Schillebeeckx, E. (2019), *God de levende* (p. 7-35). KokBoekencentrum Uitgevers.
- Van Erp, S., & Minch, D. (2019a). *T&T Clark Handbook of Edward Schillebeeckx*. Bloomsbury Publishing.
- Van Erp, S. & Minch, D. (2019b). Wereldlijk gezag, schepping en verlossing: Edward Schillebeeckx' politieke theologie. *Tijdschrift voor Theologie*, 59(4), 335-355.
- Van Houten, M. (2023a, 28 februari). De PKN doet mee aan de klimaatmars: wordt de kerk een politieke club? *Trouw*.
- Van Houten, M. (2023b, 4 november). PKN-scriba René de Reuver: 'Het is winst dat er in de kerk ook ruimte komt voor het Palestijnse verhaal'. *Trouw*.
- Van Kooten, R. (2013). *Hoe apostolaire bewogenheid een onbeweegbare kerk in beweging brengt. Onderzoek naar de oorsprong en bedoelingen van hoofdthema's van de kerkorde van 1951*. Uitgeverij De Banier.
- Van Noppen, K. (2024, 17 april). Zestig dominees kritisch op Israël-standpunt PKN: 'Doen bijbelse beloften voor Israël er niet meer toe?'. *Nederlands Dagblad*.
- Visser, E. (2019, 26 september). 'Tijd voor verootmoediging'. *De Waarheidsvriend*, 39, 7-9.
- Ward, G.S. (2009). *The Politics of Discipleship (The Church and Postmodern Culture): Becoming Postmaterial Citizens*. Baker Academic.
- Wierckx, P. (2023, 30 oktober). Protestantse kerk de Kempen komt op voor het klimaat: 'Naar welke toekomst willen we samen gaan?'. *BN DeStem*.

Radboud Universiteit

